

ARAP FETHİNDEN SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE ARTVİN

Ömer SUBAŞI*

ÖZET

VII. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'ya giren Müslüman Arap orduları karşılaştıkları bölgesel güçlerle giriştikleri mücadelelerde büyük başarılar elde ettikten sonra kuzeye yönelerek Artvin ve çevresine kadar geldiler. Aynı yüzyılın sonlarına doğru bölgede hız kazanan Arap-Bizans mücadelesi sırasında Çoruh vadisi iki büyük güç arasında sınır olarak kabul edildi. Bütün şiddeti ile devam eden mücadelelere VIII. yüzyılın başlarından itibaren doğudan gelen Hazar kuvvetleri de katılıp Bizans-Hazar müttefik kuvvetleri olarak bölgedeki Arap hâkimiyetinin zayıflamasına neden oldu. 771-772 yılında Doğu Anadolu da çıkan Ermeni isyanı Araplar tarafından şiddetle bastırıldıktan sonra Bagratlı sülalesi Taron bölgesinden ayrılıp kuzeye doğru çekilerek Bizans'a komşu Çoruh boylarına ve Klarceti bölgesine yerleşti. Bagratlıların Artvin ve çevresine yaptıkları bu zorunlu göç, bölgede yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. İberia coğrafyasında yeniden eski gücüne kavuşan Bagratlılar, Bizans-Arap mücadelesini farklı bir boyuta taşımış ve Arapların bölgeden yavaş yavaş çekilmesinin ardından İberia'daki hakim güç olarak Bizans ile yoğun mücadelelere girişmişlerdir. X. yüzyılın son çeyreğinde Bizans tahtına geçen II. Basileios'un gerek Armenia gerekse İberia'ya seferleri sonucunda bu iki bölge Bizans topraklarına katılmıştır. Ancak XI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Anadolu'ya giren Selçuklu kuvvetleri hızla iç bölgelere doğru ilerledi ve yönlerini kuzeye çevirerek Çoruh vadisi ve Artvin'e kadar ulaştılar. Bu çalışmada, Artvin ve çevresinin VII. yüzyıldaki Arap fethinden XI. yüzyılda Selçuklu hâkimiyetine kadar geçen sürede meydana gelen siyasi ve askeri olaylar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klarceti, Artvin, Ardanuç, Şavşat, İberia, Armenia, Arap, Bizans, Selçuklu

ARTVİN FROM ARABIAN INVASION TO SELJUK DOMINANCE

ABSTRACT

Towards the end of the VII. century, the Muslim-Arabian armies changed their paths to the South after achieving success over regional forces and they reached Artvin and its surroundings. Towards the end of the same century, during the Arabian-Byzantine struggle, which has gathered pace in the region, the Coruh Valley was agreed to be the border between these two powers. As from the beginning of the VIII. century, The Khazar forces, coming from the East, joined to the

* Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: omer_190@hotmail.com

struggles that had been continuing with all its severity and as a result weakened the Arabian domination in the region by helping the Byzantines. In the years 771-772, after the Armenian riot in Eastern Anatolia was suppressed violently by the Arabians, the Bagratlı family left the Taron region and settled in the Coruh River banks and the Klarjeti Region by withdrawing to the North. This compulsory migration of Bagrats started a new era in the region. The Bagrats, gaining their old power in the Iberian region changed the fate of the Byzantine-Arabian struggle and they began struggling with the Byzantine power as the dominant force in the Iberia Region with the Arabians' gradual withdraw from the region. In the last quarter of the X. century, these two region was annexed to the Byzantines as a result of the military expeditions of II. Basileios, to Armenia and Iberia. However, in the second quarter of the XI. century, the Seljuk forces that came into Anatolia flourished to the inner regions rapidly and arrived Coruh Valley and Artvin by going North. This study covers the diplomatic and military activities and events occurred in Artvin and its surroundings from VII. century Arabian invasion to XI. century Seljuk dominance.

Key Words: Klarjeti, Artvin, Ardanuç, Şavşat, İberia, Armenia, Arabian, Byzantine, Seljuks.

I.Giriş:

Klarjeti bölgesi, Artvin, Ardanuç, Şavşat, Borçka ve Murgul ile Tukharis'ten oluşmaktadır. Bölge, coğrafi olarak, Çoruh Nehri'nin aşağı kesimlerinden, Yanlızçam Dağları'nın batısına, oradan da Şavşat ve Artvin'in güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan toprakları kapsamaktadır. Artvin ve çevresinden, isim olarak olmasa da bölge olarak ilk bahseden Urartulardır. Urartuların kuzeye doğru ilk seferleri kral İşpuini (M.Ö. 825-810) ve oğlu Miuna (M.Ö. 810-780) döneminde olduğu bilinmekte ve kralların yaptıkları seferler sonrası Luşa, Witerhu ve Katarza'dan büyük miktarda ganimetlerle döndükleri yazıtlarda anlatılmaktadır.¹ I. Arğışti (M.Ö. 780-756) döneminde kuzeye yapılan seferlerin anlatıldığı ve Arğışti yıllığı olarak bilinen Horhor Yazıtı'nda, kral tarafından kuzeye yapılan sefer sonrası alınan yerler arasında ismi geçen birçok yerleşim yeri içerisinde Katarza da bulunmaktadır.² Bölge, Urartu hâkimiyetinin sonlarına doğru Kafkasya üzerinden gelen Kimmer ve sonrasında İskit akınlarına maruz kalmış, ancak genişleyen Pers etkisi kısa zamanda Kafkasya coğrafyasına kadar ulaşarak bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. IV. yüzyılda Klarjeti bölgesi, Büyük İskender'in (M.Ö.356-323) akınları ile karşılaşmıştır. İskender sonrası ilk İberia menşeli sülale olan Parnavazlar (Pharnabazus) bölgede hâkimiyet sağlamışlardır.³ Coğrafi olarak Armenia⁴ ve İberia sınır bölgesinde bulunan,⁵ Ptolemy

¹ Katarza, İşpuini ve Minua dönemlerindeki yazıtlarda Ka-a-tar-za-a, Ka-tar-za-a, Ka-tar-za-ne-é-de olarak geçerken Arğışti döneminde ise isim Ka-tar-za-a-e olarak geçmekte olup, Minua tarafından Luşa ve Witerhu arasında olduğu söylenmekte ve Klarjeti Bölgesine lokalize edilmektedir. Igor M.Diakonoff – S.M.Kashai, **Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden 1981, p.48, 52, 102.

² Arğışti'nin ikinci yılında, Babası Minua'nın yaptığı gibi Diauehi ülkesine karşı sefere çıktığı sırada devletin kurulduğu dönemden beri denetim altına alınamayan Luşa, Witeruhe ve Katarza'yı yağmalamıştır. Arğışti, hâkimiyetinin on üçüncü yılında Aras vadisine kadar gelerek bölgeye yerleşmiş ve daha kuzeye yönelerek Etiuhe, Witeruhe ve Katarza'yı almıştır. bk. Kemalettin Köroğlu, “**Urartu Krallığı'nın Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası**”, TTK Yay., Belleten, C.LXIV, Ankara 2000, s.717, 724, 726 dip not 44; Diakonoff –Kashai, **Age**, p.48,49.

³ Robert W. Thomson, **Rewriting Causcasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle**, The Original Georgian Texts and The armenian Adaptation, Oxford 1996, p.24-35; Marie F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), (çev. Hrand D. Andreasyan), Not. ve Yay., Erdoğan Merçil,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

tarafından ise bir Armenia bölgesi olarak tanımlanan ve sık sık el değiştiren Klarjeti bölgesi,⁶ Roma İmparatorluğu'nun, Mithradates üzerine seferi sırasında general Pompeius tarafından İberia bölgesi ile birlikte Roma İmparatorluğu'na katılmış ve uzun yıllar Roma vasalı olarak hayatını idame ettirmiştir.⁷ Ancak ilerleyen dönemlerde bölge, gerek Kartlı gerekse Arsasid hanedanlığına mensup krallar tarafından yönetilmiştir. III. yüzyılın sonlarına doğru iyice hızlanan Roma-İran savaşları sırasında 298 yılı Nisibis Barışı kısa da olsa bölgede huzurun sağlanmasına sebebiyet vermiş, ayrıca Klarjeti bölgesinin de içerisinde bulunduğu Gogarane bölgesi, Roma İmparatorluğu'nda kalmıştır. Ancak IV. yüzyılın ortalarına doğru yeniden alevlenen mücadele 363 yılı Joian Barışı ile son bulmuş ve Gogarane bölgesi İran topraklarına katılmıştır. Bunu takip eden on yıl içerisinde bölgede hak iddia eden iki kuzen arasındaki mücadeleye Roma İmparatorluğu da müdahil olmuştur. Yapılan barış sonrası Vazar Bakar'ın hâkimiyet sahası olarak kabul edilen Klarjeti bölgesinde çıkan isyan sonucu halkın istekleri doğrultusunda Roma İmparatorluğuna katıldılar ve bölge 378-482/488 yılları arasında Roma hâkimiyetinde kaldı. Ancak Vakhtang I Gorgasal (446-522), Bizans İmparatorunun kızı ile evlenmesinin ardından Klarjeti'yi, yeniden İberia topraklarına kattı.⁸

VI. yüzyılda Kafkasya, Bizans imparatorluğu ve İran arasında bölünmüş şekilde bulunmaktaydı. Armenia'nın büyük bir bölümü (Persarmenia) ve Aşağı (Doğu) İberia'nın tamamı 526-532 savaşlarından sonra İran hâkimiyetindeyken, Armenia'nın kalan bölümü ve Yukarı (Batı) İberia, Romanların elindeydi.⁹ II. Iustinus'den (565-578) haleflerine miras kalmış bulunan İran savaşları II. Tiberius'dan sonra enerjisi ve cesaretiyle dikkat çeken İmparator Maurikius'un (582-602) 582 de başa geçmesi ile yeni bir evreye girdi. Bu dönemde Sasani Devleti'nin tahtında ise Hüsrev Anuşirvan'ın oğlu ve halefi olan IV. Hürmüz (579-590) bulunmaktaydı. Bu zaman diliminde iki büyük gücün bölgede yaptıkları mücadelelerde Bizanslıların büyük bir üstünlüğü göze çarpmaktadır. Bizans-Sasani mücadelesinin bütün hızıyla devam ettiği bu dönemde İberia bölgesinde yönetici olarak bulunan Kuropolates Guaram, 600 yılında yaşamını yitirdikten sonra oğlu Stefanos (600-619) başa geçti.¹⁰ Stefanos döneminde Bizans'ın içerisinde bulunduğu buhran sonucunda İmparator Maurikius'u devirip idam ettikten sonra Phokas tahta geçti (602-610). Sasani Kralı Hüsrev (591-627), imparatorluk merkezindeki olayları bahane ederek, Phokas'dan intikamını almak ve bir minnettarlık karşılığı olarak Bizans'a verdiği yerleri geri almak için yaklaşık olarak

TTK. Yay., Ankara 2003, s.16-25; Robert Bedrosian, **Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians**, New York 1991, p.14-18.

⁴ Armenia ismi için bk., Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 100-101.

⁵ Bugünkü Gürcistan, tarihi coğrafyası itibarıyla batı ve doğu olmak üzere iki kısıma ayrılır. Gürcülerin Abhazeti, Egrisi, İmereti adını verdikleri batıdaki bölgeye klasik batı kaynakları Kolhis, Lazika, Abasgia veya İmeretia der. Ülkenin doğusu ise Gürcülerce Kartlı, klasik kaynaklarda ise İberiadır. Helenistik çağ başlangıcında Yunanlılar ülkenin doğu bölgesine İberia, insanları için de İberli adını kullanmaya başlamışlardır. İbrahim Tellioğlu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Serander Yay., Trabzon 2009, s.1; Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşa, **Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)** (çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınlar, İstanbul 2000, s.59.

⁶ **The Geography by Claudius Ptolemy**, (trans. and ed. by Edward Luther Stevenson), New York 1932, repr. 1991, 5. Kitap. B.12, p. 124, 125.

⁷ Murat Arslan, **Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator**, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 464-476.

⁸ Thomson, **Age**, p.152; Ronald Grigor Suny, **The Making of the Georgian Nation**, Indiana University Press 1994, p.23,24; Cyril Toumanoff, **Studies in Christian Caucasian History**, Georgetown University Press, Washington 1963, p. 462 dip not. 113; Cyril Toumanoff, "Armenia and Gorgia", **The Cambridge Medieval History**, vol. IV, The Byzantine Empire part I, Cambridge 1966, p. 600.

⁹ Suny, **Age**, p.25.

¹⁰ Stefanos, gerek İranlılar gerekse Bizanslılardan korktuğundan dolayı kral unvanını almağa cesaret edemediğinden, kendisine eristavlar mtavarı (eristav şefi- arşidük ve dükler prensi) deniliyordu. Brosset, **Age**, s. 189; Suny, **Age**, p.26.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

yirmi beş yıl sürecek (604-629) savaşı başlattı.¹¹ 610 yılında imparatorluk merkezinde meydana gelen karışıklıktan faydalanan Heraclius (610-641) Bizans tahtına oturdu.¹² İmparator Heraclius, 623 yılında doğuya büyük bir sefer düzenledi. İberia bölgesi yöneticisi Stefanos, İmparator Heraclius'un doğu seferi sırasında İranlılar ile müttefik halindeydi. İmparator, Tiflis'e gelerek şehri kuşattı ve süren kuşatma sırasında Stefanos öldü, ardından şehir imparatorun eline geçti.¹³ İmparator, Kakheti eristavı Adarnase'ye (619-639, 627-637) Tiflis'i verdi ve kendisini İberia mtavarı ilan etti. Bundan sonra Bizanslılar, İberia topraklarından İspir'i, Klarjeti bölgesini ve sahil kısmını zapt ettiler.¹⁴

II. VII-XI. Yüzyıllarda Bölgenin Siyasi Tarihi:

İberia bölgesinde VII. yüzyılın ortalarına kadar Bizans hâkimiyeti mevcut iken Arap yarımadasından İslâm ordularının Kafkasya'ya yönelik ilk harekâtı Hz. Ömer devrinde başladı. Sürâka b. Amr Hicri 22'de (643) Bâbülevvâb Kralı Şehr-Berâz ile barış yaptıktan sonra Habîb b. Mesleme ileri harekâta devam ederek bazı yerleri ele geçirdi. Habîb b. Mesleme, Hz. Osman zamanında İrmîniye'nin (Armenia) fethiyle görevlendirildi. Divin'i zapteden Habîb, İberia'nın merkezi Tiflis üzerine yürüdü ve şehri fethedip İberialılar ile bir anlaşma yaptı (25/645-46). Buna göre halkın canına, mabetlerine, kiliselerine ve havralarına dokunulmayacak, onlar da her aile için 1 dinar cizye ödeyecek, Müslümanlarla dost olacak, Allah ve Resulü'nün düşmanlarına karşı düşmanlık edeceklerdi. Belazuri, İslam akınlarını anlatırken Habîb'in, Cevahir, Kesferbis, Kisal, Hunan, Semsehi el-Cerdam, Küstesci Bazelti ve Şevşeti'yi (Şavşat) sulh yolu ile fethettiğini ve Kalercit (Klarjeti) halkları ile anlaştığını bildirmektedir.¹⁵

İslam ordularının Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu denli başarılı olması, Bizans İmparatoru II. Konstans'ı (641-668) endişeye sevk etti. Meydana gelen bu olaylara misilleme ve önlem için ilk iş olarak 647 yılında Reştuni Teodors, Ermeni orduları başkomutanı olarak tayin edildi. Fakat kısa zaman sonra Reştuni zincirlenerek İstanbul'da İmparatorun karşısına çıkarıldı. Bu sırada sürgünde olan Bagratlı Varazdirot, Armenia'ya geri döndü.¹⁶ Sonra İmparator ona da Kuropolates unvanını verdi.¹⁷ Yapılan bu son hamleler ile bölgede Bizans hâkimiyeti kısa bir süre için tekrar kuruldu

¹¹ **Bishop John Mamikonean's History of Taron**, Venice, 1889 (Yovhannu Mamikoneni episkoposi Patmut'iwn Taronoy), (çev. Robert Bedrosian), New York 1985, p.11,12; René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (çev. Sosi Dalanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.260.

¹² Walter E. Kaegi, **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, (çev. Mehmet Özey), İstanbul 2000, s. 278; Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. Fikret İşıltan), TTK. Yay., Ankara 2006, s.86; A.A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara 1943, C.I, s.246,247.

¹³ Gürcü kaynaklarında anlatılan bu olaylar, İmparatorun 623 yılı sırasındaki Lazistan'a yapılan sefer sırasında vuku bulmuş olması muhtemeldir. Ancak Erdoğan Merçil'in eserinde Stefanos'un hâkimiyet yılları 600-619 yılları arası verilmiştir, Bedrosian ise çevirisinde Stefanos'un hâkimiyetini 602-627 yılları arasında vermiştir ki imparatorun 623 yılı seferini sırasında Stefanos'un öldürüldüğü için bu tarihlerin daha doğru olma olasılığı daha muhtemeldir. Brosset, **Age**, s. 189; Bedrosian, **Age**, p. 88.

¹⁴ **Bishop John Mamikonean's History of Taron**, s.64; Vasiliev, **Age**, s. 250,251; Romilly Jenkins, **Byzantium, The Imperial Centuries A.d. 610-1071**, New York: Random House 1966, p.22; Ostrogorsky, **Age**, s.95; Robert W. Thomson, **The Armenian History Attributed to Sebeos, translated, with notes; Sebeos History**, Liverpool 1999, p.78; Sebeos, **Patmutiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History**, (trans. Robert Bedrosian), New York 1985, p. 103.

¹⁵ el-Belâzuri, **Fütühu'l Büldan**, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 290; İbnü'l-Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih**, C.III, Bahar Yayınları, s.88-91; Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt- Taberi, **Tarih-i Taberi**, (neş. M.Faruk Gürtunca), C.III, İstanbul, s.491,492; Mirza Bala, **"Gürcistan"**, İ. A., C.IV, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1987, s. 838.

¹⁶ M.J.Saint-Martin, **Memoires Historiques Et Geographiques Sur L'Armenie**, Paris 1818, p.336,337.

¹⁷ Kuropolates: Caesar ve Nobilissimos ile birlikte en yüksek üç şeref unvanından biri ve normalde imparatorluk ailesi üyelerine verilir. **Mikhail Psellos'un Khronographia'si**, (çev. Işın Demircent), Ankara 1992, s. 261; Bizans'ın Ermenilere verdiği unvanlar hakkında geniş bilgi için bk., Mehlika Aktok Kaşgarlı, **"Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Yerleri-Büyük Ermenistan-Bizans'ın Ermeniler Verdiği Unvan Ve Payeler-Kuropolates, Konsül,**

(650).¹⁸ Bu sırada Araplar ile Bizanslılar arasında üç yıllık anlaşma yapıldı.¹⁹ 653'te yapılan anlaşma sonunda İmparator II. Konstans büyük bir ordu ile doğuya yöneldi, saltanatının 12. yılında Theodosiopolis'e geldi ve şehre yerleşti.²⁰ Burada Reştuni'nin politikasından kopan Sper (İspir), Tayk (Tao)²¹ ve Basean (Phasian-Pasinler)²² gibi çevre bölgelerin Nakharlarını kabul etti. Birkaç gün burada kaldıktan sonra Divin'e geldi. Burada kendisine birçok yerel bey ve Katolik Nerses'de katıldı. Ardından hem Armenia hem de İberia topraklarını kan dökmeden kendisine bağladı ve kışı Divin'de geçirdikten sonra İstanbul'a geri döndü.²³

İmparatorun bölgeden ayrılışını fırsat bilen ve Malazgirt'te bulunan İslam orduları, tekrardan harekâta geçerek Reştuni Teodors'un sayesinde kaybedilen yerleri geri aldı ve Muaviye, Reştuni Teodors'u Armenia, İberia, Ağvan ile Kafkasya'ya kadar uzanan bölgenin valisi olarak tayin etti.²⁴ Bu sırada İslam âleminin büyük bir iç karışıklık yaşaması üzerine, Şam valisi kendisine

Prokonsül, Patris, Kont-Gibi Titler, Armeno- Grek Bazileiler", X.Türk Tarih Kongresi, C.III, Ankara 1986, s.1087-1095; Ostrogorsky, *Age*, s.232.

¹⁸ Thomson, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, p.136; Sebeos, *Patmtiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History*, p.159; Ghevond, *Badmutyan; Ghewond's History*, (trans. Robert Bedrosian), New Jersey 2006, p.5. b.13.

¹⁹ Yapılan anlaşma hakkında bk., Thomson, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, p.110-113

²⁰ 387 tarihli Roma-Sasani Antlaşması ile Armenia'nın batı bölümü Karin, Niphrkert-Mdzpin (Nissibin-Nusaybin) çizgisi boyunca Roma İmparatorluğu'na bırakılmış, bölge kuzey ve güney olarak da iki idari yapıya ayrılmıştır. Günümüzde Erzurum ilinin bulunduğu bölge, merkezi Karin şehri olan kuzey kesim İç Armenia olarak bilinirken, 391 yılında bu bölgeler Roma İmparatorluğu'nun topraklarına dâhil oldu ve ardından kurucusuna ithafen Theodosiopolis ismini aldı. Çağdaş kaynaklar ve modern tarihçiler arasında Theodosiopolis'in askeri öneminin tarih boyunca devam ettiği konusunda bir uzlaşma mevcuttur. Fakat Theodosiopolis'in kim tarafından ve ne zaman kurulduğu konusunda fikir birliği yoktur. Yani bu şehrin IV. yüzyılın sonunda I. Theodosius (379-395) tarafından mı yoksa torunu II. Theodosius (408-450) döneminde, V. yüzyılın ilk yarısında mı kurulduğu hakkında tartışmalar vardır. Bu anlaşmazlık, birçok kaynaktaki bilgilerin doğruluğunun kesin olmamasından ve kaynakların birbirleriyle çelişmesinden ortaya çıkmaktadır. Theodosiopolis şehrinin kuruluşu ve inşası hakkında bk., Procopius, *Buildings*, Book VII, trans. H.B. Dewing-G.Downey, London, p.191; Krakos Gandzakets'i, *Krakos Gankzakets'i's History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), New York 1986, p. 27; Movses Khorenats, *History of the Armenians*, (trans. Robert W.Thomson), Londra 1980, p.331,332; Besim Darkot, "Erzurum", İ. A., C.IV, M.E.B. Yay., İstanbul 1987, s. 341; Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Theodosiopolis'in Kuruluşu", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı.33, Erzurum 2007, s.191; Heinrich Kiepert, *A Manual of Ancient Geography*, Alm. trans. Macmilan and Co., London 1881, p.52.

²¹ Urartu dokümanlarına göre Diauehi Bölgesinin (Asur kaynaklarında Daiaeni (Daiani) konfederasyonu adı verilen bölgeye, Urartu dilinde Diauehi (Diaohi), Yunan kaynaklarında ise Taokhoi'ler (Taokh'ların yaşadıkları bölge ise Taik veya Tao) olarak adlandırılıyordu. bk., Xenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), İstanbul 1998, s.132-140; David Marshall Lang, *Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler*, (çev. Neşener Domanic), Ceylan Yay., İstanbul 1997, s.52; Melikishvili, Diauehi Ülkesini Yukarı Fırat ve Erzurum ve çevresiyle Güneybatı Gürcistan arasına, Diakonoff-Kashai, Çoruh Havzası ile Fırat ırmağının kaynak kesimlerinin arasındaki bölgeye, Rusell, Erzurum-Erzincan ovalarından Doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar uzanan bölgeye, Herzfeld, Çoruh kaynak bölgesindeki Oltu ve civarına, Pehlivan ise Sarıkamış'la Aşkale arasındaki bölgeye lokalize etmiştir. Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Erzurum 2007, s.96-97; Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yay., Trabzon 2011, s.64.

²² Aras boylarını teşkil eden düzlükler ve vadiler; Yukarı Pasin, Aşağı Pasin ve Kağızman Pasin'i adıyla ayrı ayrı üç bölgeden oluşan ve Pasinler Ovası ismini alan bölge, Aras Nehri'nin Arpaçay ile birleşimine kadar suladığı toprakları içerisine alır. Aras boyundan Deveboynu'na kadar bütün arazi Basean, Basen, Bacin, Pasian, Phasiane, Bassiane, Pasin'i (Βασσιανη-Βαδιανή) teşkil eder. Pasinler Ovası'nın batı sınırı, bölgeyi Erzurum Ovası'ndan ayıran Deveboynu Geçidi iken doğu ucunda, Aras'ın üzerindeki Karaurgan ve Karakurut nahiyeleri yer yer Kağızman-Pasin'i diye adlandırılmış ve Kars Bölgesi'de Anpayt (Ormansız) Pasin diye isimlendirilirken, Soğanlı Dağları'nın ormanlık tepeleri Pasinler Ovası'nın doğudaki sınırlarını, Kars Ovası'ndan ayırmıştır. Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Abideleri, Kitâbeleri*, İstanbul 1936, s.202.

²³ Thomson, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, p.137-139; Sebeos, *Patmtiwn Sebeosi Episkoposi Herakin*, p.160,161; Nina A.Garsoian, *Armenian between Byzantium and the Sasanians*, London 1985, p.225; Jean Laurent, *L' Armenie, Entre Byzance Et 'Islam Depuis La Conquete Arabe*, Paris 1919, p.201.

²⁴ Sebeos, *Patmtiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History*, p. 177; Grousset, *Age*, s.292.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

yardım için bölgedeki İslam ordularını geri çağırdı. Bunun üzerine yukarıda ismi geçen bölgeler tamamen Bizans'ın hâkimiyetine geçti. Ancak Muaviye'nin Şam'da 661 yılında Emevi Devleti'ni kurup Halife unvanı ile başa geçmesinin ardından bölge 3 yıllık aradan sonra tekrar Arap akınlarına maruz kaldı ve Halife Muaviye döneminde doğu bölgesi Şam merkezli Emevi devletine bağlandı.²⁵

Bölgede Bizans-Arap mücadelesi yoğun bir şekilde yaşanırken Gürcü kaynaklarının kayıtlarına göre İberia bölgesi yöneticisi olarak II. Stefanos (639-663) bulunmaktaydı.²⁶ Juansher bu dönem hakkında şunları aktarır; II. Stefanos'un büyüğünün ismi Mir (663-688) küçüğünün ismi Arçil (668-718) olan iki oğlu vardı ve bütün hazinesini bu iki oğlu arasında paylaştırdı, kendisi ise servetinin yarısını alarak, büyük oğlu Mir ile birlikte Egris'e gitti, küçük oğlu Arçil de kendisine düşen hazineleri gömmek suretiyle sakladıktan sonra babasına katılmak için Egris'e gitti. Kaynakta Mir ve kardeşi Arçil zamanlarında Hz. Muhammed'in yeğeni olup Murvan-Kru²⁷ (Kura Mervan-Mervan İbn Muhammed) adını taşıyan bir Arap Emiri'nin İberia bölgesine geldiğini ve Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Bağdat'tan Halife Eşim (Hişam) tarafından gönderildiğini iddia etmekle birlikte Murvan'ın bütün Kafkasya'yı kat ederek Dariala ve Derbend kapıları ile bölgedeki kaleleri ele geçirdiği, ayrıca Samts'khe'nin (Samic'ih) ile birlikte Odzhe (Odzrke) gibi birçok büyük şehri ele geçirdiğini aktarmaktadır.²⁸ Ancak devam eden olaylar sırasında Arapların Arguet memleketine geldiklerinde İberialılar tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldıklarını, ardından büyük bir Arap ordusunun Arguet'e gelerek orman ve ovaları, dağ ve tepeleri yaktıkları ve halkı mahvettikleri, bu sırada da David ile Konstantine'nin de Araplar tarafından öldürüldükleri iddia edilmektedir. Bu olaylar meydana gelirken İberia Kralı Mir olarak geçmektedir ancak Egris ormanları ağaçlarından daha çok sayıda askeri olan Kru'a kimse mukavemet edemiyordu. Anakof kalesinde Mir ve Arçil, Murvan-Kru tarafından kuşatıldı. Ancak meydana gelen doğa olayları ve dizanteri salgını çok sayıda Arap askerinin ölmesine neden olurken kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Bu felaket sonrası Araplar, Tzihes-Goc'a çıktılar. Fakat iki ay sonra meydana gelen sel çok sayıda piyadenin ölümüne neden olmuş, yaşanan bu felaket sonrası Kru, Guria ve oradan da Sper (İspir)'e geçmiş ardından sahili takip ederek Kadıköy'e gitmiştir. Bu sırada, Kartli, Somhet ve Ran tahrip edilmiş, olaylar sonrası ölmek üzere olan kral Mir, sahibi olduğu toprakları, kardeşi Arçil'e bırakırken kızlarına ise Klarceti ve Mtiuleti bırakmış ve ölümünden sonra ise kral olarak Arçil tahta çıkmıştır.²⁹ Aynı kaynak Mir'in kardeşi ve Stefanos'un oğlu Arçil'in, bütün eristavlarını çağırarak,³⁰ yeğenlerinden birisini Kuropolates Guaram'ın torunu, Klarceti ve Javakethi'nin (Cavaheti) sahibiyle evlendirdi. Arçil'in İoane ve Cevaşir adında iki oğlu ve dört kızı vardı.³¹

²⁵ Muaviye ve Hz. Ali arasında meydana gelen olaylar için bk., İbrahim Sarıçam, **Emevi-Haşimi İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)**, Ankara 1997, s.265-280.

²⁶ Toumanoff, **Age**, p.393; W.E.D. Allen, **A History of The Georgian People**, London 1932, p.79.

²⁷ Tsarevitch Wakhoucht Şahsın ismi Mirwan-Qrou olarak verir ve Tuharhis kalesini yıktığını aktarır. Tsarevitch Wakhoucht, **Description Geographique de la Georgian**, (trans. M. Brosset), S.Petersbourg 1842, p.113; yine Gürcü Tarihinde ise Bağdatlı Kru şeklinde geçmektedir. Brosset, **Age**, s.224,225; Mervan b. Muhammed'e Gürcü kaynaklarına göre yenilenlerin af dilemesini dinlemeyi reddettiği için Murvan Kru (Sağır) adı verilmiştir. Lang, **Age**, s.93.

²⁸ Heinrich Hübschmann, **Die Altarmenischen Ortsnamen**, Amsterdam 1969, p.483.

²⁹ Brosset, **Age**, 202-208; Ermeni Kronikleri için bk. Thomson, **Age**, p.241-247.

³⁰ Eristav, Gürcüce eri (Ordu, daha sonra halk anlamında da kullanılmaya başlamıştır) ve *t'avi* (Baş) kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşmuştur ve zamanla mahalli idareci haline gelmiştir. Tellioglu, **Age**, s.12.

³¹ Metinde Juansher ilk önce Stephan ve onun iki oğlu Mir ve Arçil, ardından da Leonati Mroveli, Aziz Arçil'in öldürülme hikayesini anlatırdı. Aslında bu hikaye, Halife Hişam zamanında, Kura Mervan emiri altındaki Araplar tarafından İberia'nın fethi ile başlar ve 50 yıl sonra diğer Arapların müdahil olması ile son bulur. Kaynak metinler Arap kumandan Circum veya Asim tarafından, Mervan'ın İberia'da görünmesinden 50 yıl sonra Arçil'in öldürüldüğünü gösterir. Bu durumda Kura Mervan'nın, Mervan b. Muhammed olduğu ve onun komuta ettiği akınların VII. yüzyıl olayları ile ilgili olmadığı ama Halife Hişam (724-743) dönemindeki 736'da vuku bulan ve Mervan'ın komuta ettiği Hazar savaşlarının bir kısmı ile ilgili olduğu açıktır. Bir başka deyişle Cicum veya Asim, aslında elli yıl sonra 786'da Aziz Arçil'i öldüren Halife, Armenia valisi Huzeyme b. Hazim idi. VII. Yüzyılın ortalarındaki Arap istisaları ile 736 seferi arasındaki bir yüzyıllık İberia tarihi Juansher'in çalışmalarından veya onun sunduğu redaksiyondan (metin

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

660 yılında İmparatorluğa karşı dönmüş gibi görünen İberialılar ile birlikte Ağvanlılar ve Ermeniler, 681/682 yılında Arap hilafetini yıkıma uğratan iç karışıklıkları fırsat bilerek, Halifeye karşı isyan ettiler ancak üç yıl süren bu olay, isyancılara hiçbir kazanç sağlayamadı. İsyanın dördüncü yılında Hazarlarda bölgedeki karışıklıktan yararlanarak İberia ve Armenia bölgelerine saldırdılar. Bununla birlikte isyanın sonuçlarından bir tanesi de asi Ermeni prenslerinin ait olduğu Mamigonyan Hanedanlığı, Halifenin güvenini kaybetti daha sonra onların yerini Halife nezdinde Bagrathlılar aldı. Aynı durum İberia yönetiminde bulunan Guaramidlerin yerine tekrardan Hüsrevlilerin gelmesi ile görünür.³² Bu sırada Şam'da devam eden karışıklıklardan yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru II. Iustinianos (685-695, 705-711)³³ General Leontiyos idaresinde bir orduyu doğuya gönderdi. 686 yılında Kalikala'yı (Erzurum-Karin-Theodosiopolis) Araplardan geri almayı başaran general, bölgeye hâkim oldu ve II. Iustinianos'un Müslümanlara karşı başarı ile sonuçlanan seferinden sonra, 689 yılında, Halifelik elinde bulunan Kafkasya coğrafyasını Bizans'a terk etmek zorunda kaldı. Ancak Tebriz'den bölgeye bir Arap ordusu geldi ve tekrar Arap hâkimiyetini sağladı. 690 yılında bunu haber alan İmparator II. Iustinianos, doğuya doğru harekât etti ve Kalikala'yı geçerek Basean Ovası'nın doğusundaki Aladağı'na gelince ordusunu üçe böldü; birisini, İberia'ya, birisini Ağvan'a gönderdi, kendisi de ana kolla birlikte Şüregel (Şirak) olarak adlandırılan bölgeye girdi. Burada bütün yöresel beyleri yanına çağırarak hepsini rehin aldı ve Arsaklı Hanedanı'ndan olan Şirak Beyi Nerseh'i, Kuroplates unvanı ile bütün Armenia'nın valisi olarak tayin etti ve bölgede yeniden Bizans hâkimiyeti kurarak imparator, İstanbul'a geri döndü. Aslında Bizans güçleri, İmparator Heraklius ve Iustinianos dönemleri arasındaki periyotta Klarjeti, Tao ve Abhazia bölgelerine yerleştiler. İmparatorlar, Karadeniz sahili boyunca ve Çoruh vadisinde ki sahip oldukları bölgelerde posta işleri ile meşgul olan garnizon kaleleri inşa ettirdiler.³⁴ Halife Abdülmelik (685-705)³⁵ döneminde kardeşi Muhammed b. Mervan idaresindeki bir ordu, 693 yılında, Bizanslılar ve müttefiki olan Hazarlardan İberia ve Armenia bölgelerini, ardından da Divin'i aldı. Halife, kardeşi Muhammed b. Mervan'ı Armenia bölgesine vali olarak atadı ve bölgede merkeze bağlı bir yönetim kurdu. Bununla birlikte Bizans hâkimiyetini oradan kaldırdı.³⁶ Bizans'ın Armenia valisi Kuropolates Nerseh de ailesi ile birlikte Tayk (Tao) eyaletine gitti.³⁷ VII. yüzyılın sonuna doğru Bizans ve Araplar, Armenia ve İberia'ya kadar Lazika ve Abhazia üzerine mücadeleye başladılar. İmparator bu sırada II. Guaram'ı (684-693) İberia Kuropolatesi olarak tanıdı. Ardından Bizans, VIII. yüzyılın başında Divin genel valisine karşı çıkan Armenia bölgesindeki isyanları destekledi.³⁸ Ancak Yukarı Aras Bölgesi'nde Bizans-Arap mücadelesi bir müddet daha devam etti. Bizans İmparatoru III. Tiberios (698-705)³⁹ saltanatının ilk yıllarında doğu bölgesine bir ordu göndererek Theodosiopolis bölgesine yerleştirdi ve bölgenin yerel beylerini kullanarak kaybettikleri hâkimiyeti tekrardan kazanmaya çalıştı. Ancak 700 yılında

düzeltilmeden) çıkarıldığı açıktır. 786'da ölen Arçıl, 637/642'de yönetimde olan İberialı II. Stephen'nın oğlu olmadığı, metinde ifade edildiği gibi ortadadır. Ayrıca Toumanoff, VII. yüzyıl İberia yöneticilerinin şu şekilde olduğunu söylemektedir; Stephen/Step'anoz I, (591/602-627), I Adarnase (627-37/42) oğlu II Stephan (637/42-650), II Adarnase (650-684/85), II Guaram (684/85-693), Toumanoff, *Age*, p.394,395.

³² Toumanoff, *Age*, p.398; Saint-Martin, *Age*, p.338; Grousset, *Age*, s.295.

³³ Vasiliev, *Age*, s.284; Ostrogorsky, *Age*, s.120.

³⁴ Ghevond, *Age*, p.6, b.16-18; Grousset, *Age*, s.295-297; Saint-Martin, *Age*, p.339; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s.222; Allen, *Age*, p.80.

³⁵ Halife Abdülmelik hakkında bk., Taberi, *Age*, C.IV, s.350 vd.; Hakkı Dursu Yıldız, "Abdülmelik b. Merân (685-705)" İ.A., C.I. s.266-270.

³⁶ Laurent'e göre, Hazarlar, Bizans ile anlaşarak, Araplara saldırdı ve Halife Abdülmelik'in kardeşi Muhammed b. Mervan'ı yendi. Ancak bu kuvvetler halifenin yeğeni Mesleme tarafından dağıtıldı ve püskürtüldü. Laurent, *Age*, p. 172, dip not. 3.

³⁷ el-Belâzurî, *Age*, s.293,294; İbnü'l-Esir, *Age*, C.IV, s.328; Ghevond, *Age*, p.7, b.18; Saint-Martin, *Age*, p.339; Kırzioğlu, *Age*, s. 222; Grousset, *Age*, s.298.

³⁸ Suny, *Age*, p. 28.

³⁹ Ostrogorsky, *Age*, s.131.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Osman b. Velid b. Ukbe isimli emir idaresinde gelen Arap ordusu, Divin'e yerleştikten sonra doğuya doğru dönüp Kars'a geldi ve bölgede Nerseh ve Bagratlı Sembat'ın (Sumbat-Simbat) müttefik ordusu ile çarpıştı ancak bozguna uğradı. Yine aynı yıl halife Abdülmelik'in oğlu Abdullah idaresindeki Arap ordusu, Ararat eyaletiyle birlikte Kalikala (Theodosiopolis) bölgesinde hakim olan Bizanslıları buralardan uzaklaştırdı. Bagratlı beyleri de Tayk'daki Tukharis kalesine çekildiler.⁴⁰ Bu sıralar Erzurum-Kars-Tiflis bölgelerinin Emeviler'in elinde, Çoruh boyları Tayk, Tukharis ve Klarcet'in de Bizans'a tabi bulunduğu anlaşılıyor.⁴¹ Halife Hişam (724-743)⁴² döneminde bölgede ortaya çıkan Hazar tehlikesine karşı gönderilen Arap kumandan Mesleme, 728 yılında ağır bir yenilgi aldı ve Hazarlar ertesi yıl akınlarını genişleterek Azerbaycan'a kadar ilerlediler. Hazarların ilerleyişini durdurmak için Halife Hişam, yeğeni ve Armenia Valisi olan Mervan'ın kumandasında büyük bir orduyu bölgeye gönderdi. Yapılan mücadeleler sonucunda Arap orduları, Hazarları, İdil Irmağı'na kadar uzaklaştırdılar.⁴³ Bu sırada İslam Dünyası'nda karışıklıklar baş göstermesi üzerine Şam'da meydana gelen saltanat mücadelesine katılmak ve tahta oturmak amacı ile Emeviler'in Ermenistan valisi Mervan 744 yılında Divin'den ayrıldı ve Emeviler'in son halifesi II. Mervan (744-750) oldu.⁴⁴

İslam âleminde bu çalkantılar meydana gelirken, Bizans İmparatoru V. Konstantinos (741-775), 750'de (H. 133) doğuda göründü ve Kalikala şehrini Müslümanlardan aldı.751 (H. 137) yılında Ebu Cafer el-Masur, Kalikala'yı Rumlardan geri aldı ve ardından Halife, Yez'id b. Üseyd es-Sülemi'yi Ermeniyeye Valisi olarak atadı.⁴⁵ 755 yılında İmparator, Kalikala'yı kuşatarak

⁴⁰ Tarihi kaynaklarda sıkça adından bahsedilen Tukharis (Tuharis-T'uxarisi-T'uxark-Thicharkh-Thuyarkh) Armenia ve İberia arasındaki Klarceti'nin önemli bir sınır kalesidir. Kalenin inşası, Ermeni Kronolojisinde şöyle anlatılır: "Onun (K'rat'los'un Oğlu Mtzhetos) topraklarını miras olarak verdiği üç ünlü oğlu vardı: Op'los, Ojrxos ve Jawaxos. Ojrxos güçlü iki şehir inşa etti; Ojrxo ve T'uxrisi."Lenonti Mroveli, History of the King of K'art'li Tukharis'in inşasını şöyle anlatır: "Mtzhetos'un oğulları içinde Uflos, Odzrhos ve Cavahos adlı kahramanlar meşhur olmuşlardır. Babaları tarafından aile ve topraklar aralarında şu suretle taksim edildi: Odzrhos'a Tasis-Kar'dan denize kadar uzanan kayalık topraklar verildi ve kendisi orada Odzrhe ve Tukharis adlı iki müstahkem şehir inşa etti." Tsarevitch Wakhoucht ise Tukharis hakkında şunları aktarmaktadır: "Klarceti yolu ile hareket eden kral, ordusunu Ermenistan istikametine sevk etti. Tuharis'e varınca ilk bakışta kaleyi çok beğendi ve : " Sen hakiki bir kalesin" dedi. Yolu üzerinde, Klarceti'nin kıyılarında, Ardanuç denilen yere uğrayan kral sütkardeşi Artvaz'ı çağırarak kendisini oraya erstav tayin etti ve kaleyi tamir etmek, fakat bir manastır, bir kilise ve Bizans memleketinde gördüğü şekilde bir rahibe manastırı, yapılmak üzere vadiyi aynen bırakmasını tembih etti. Gürcüce "evet sensin" demek olan "Thu khar", görüldüğü üzere, kalenin adı olan Tukharis ile telaffuz benzerliğindedir. Kale Klarceti'nin en müstahkem mevkielelerinden biridir ve Mtzhetos'un oğlu Odzrhos tarafından yapıldığını söylemektedir. İlk olarak Mtzkhéthos'un oğlu Odzrakhos tarafından inşa edilmiş Tibet'le karşı karşıya olan, kuzey ırmağının kıyısı üzerindeki Thoukharis kalesidir. Daha sonra 26. Kral Mirdat, kaleye bir kilise yapar. Sonrasında Mirwan-Qrou tarafından bu kale yıkılır. Bir Tibet Piskopos'u bu yapıyı kaldırır. İsmi yalnızlığından alan bir yapıya dönüşür. "Evet, sen bir kalesin başka bir şey değil." Tukharis ismini Kırzioğlu şöyle açıklar: Artvin'de Çoruh boyundaki müstahkem ve Makedonyalı İskender (M.Ö IV. Yüzyıl) çağında Tukhar'is kalesi ve bölge halkının Tukhar'k (Tukhar'lar) adı da Kaşgarlı'da "Töker", Togan da Orta-Amuderya'da "Tokharistan"a da ad veren "Anabasis'in de "Tukhar", Sanskrit Brahma Yazıtlar'nda "Türk Kavmi Tukhar" olarak bulunduğu, Oğuz/Türkmen boyunun, bir kolundan, İkiz-Boylu ve 22 Türkmen'in 24 Boyunu tamamlayıcı "Kalarç/Kalaç'ın, eski "Gogaren/Gugar'k/Gugaret" Eyaletinin en batı sancağına ad verdiği de düşünülür. Wakhoucht, *Age*, p.111; Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'o'yc')*, The Long and Short Recensions, Wiesbaden 1992, p. 210; Hübschmann, *Age*, p.356,357; Thomson, *Age*, p.10,11; Brosset, *Age*, s. 7; Kırzioğlu, *Age*, s.206.

⁴¹Ghevond, *Age*, p.8, 9, b. 21-25; Father Michael Chamich, *History of Armenian, From B.C. 2247 to the of Christ 1780, or 1299 of the Armenia Era*, (trans. Johannes Avdall), Calcuta 1827, p.374,375(639-695 yılı olayları); Kırzioğlu, *Age*, s.222,223; Grousset, *Age*, s.298.

⁴² Halife Hişam hakkında bk., Nadir Özkuyucu, "Hişam b. Abdülmelik", (724-743), İ.A., C.XVIII, s. 148-150.

⁴³ Hazarlar, 683-686 dahil olmak üzere 693 ile 730 ile 731 ve 758 ile 760, 763-764 ve 799 yılında, Kafkasya'ya geçmişler ve Albania, İberia ve Armenia Hazar akınlarıyla karşılaşmışlardır. Laurent, *Age*, p.172; Taberi, *Age*, C.IV. s.363; el-Belâzurî, *Age*, s.297; İbnü'l-Esir, *Age*, C.V. s.148-150.

⁴⁴ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşat Çağatay), TTK. Yay., Ankara 2002, s.85.

⁴⁵ Belâzurî'nin bir kaydına göre, Kalikala şehri Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra oradaki halk tarafından düşmandan korundu, ta ki 750 (H. 133) yılında Bizans İmparatorunun ordusuyla savaşa çıkana kadar. İmparator, Malatya halkını kuşattıktan sonra şehrin duvarlarını yıktı ve oradan Müslümanları El-Cezire'ye sürdü. Sonra Kalikala seferine

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Müslümanları şehirden çıkarmıştır.⁴⁶ VIII. yüzyılın sonlarına doğru yerel Hristiyan yöneticiler, Müslüman Araplara karşı bir ittifak meydana getirdiler. Mamigonyan, Bagrat ve Arzurini ailelerinin doğudaki ileri gelenleri de bu mücadelede emirlerinin yanında yer aldılar ve olaylara haç ve hilal mücadelesi hüviyetini kazandırdılar. 771'de Mamigonyanlı Ardavazt, meydana gelen ittifakın başına geçerek harekâta geçti. Ardavazt, Arapların yanındaymış gibi davranarak Divin'de bulunan Arap garnizonundan kendisine askeri malzeme temin etti ve bu malzemeleri yandaşlarında dağıttı. Ardından askeri birliğini tamamladıktan sonra isyan bayrağını açtı. Ancak Arap orduları ile karşı karşıya kalmayı aklına bile getirmedi ve yanındaki nakharlar ile birlikte İberia bölgesine kaçtı. Bölgede önde gelen ailelerden olan Bagratlılar ile Mamigonyanlılar arasındaki çekişmeyi iyi değerlendiren Araplar, Bagratlı Kör Aşot'un oğlu Sembat'tan (Sumbat-Simbat), Ardavazt'ın yakalanmasını istediler. Araplar, Sembat'tan aldıkları destek ile Ardavazt'ın peşine düştüler. Bütün sıkıştırmalara rağmen Ardavazt bölgeden kaçarak Kolkhis'e gelerek yerleşti.⁴⁷ Ardavazt'da isyanın ardından onun akrabalarından birisi olan Muşeg Mamigonyan da isyan ederek dağa çıktı. Ancak Vanand yakınlarında meydana gelen savaşta Arapların yenilmesi üzerine Divin'den 4000 kişilik bir Arap birliği Muşeg'in peşine düştü ancak yapılan savaşta Araplar yenildi ve ardından Armenia'daki isyan, Vanand ili doğusunda Aras boylarından başlayıp, sonradan Kalikala bölgesi ile Van Gölü çevresine kadar gelişip ilerledi.⁴⁸

Bu büyük Armenia ayaklanması sırasında, Armenia valiliğini, Yezid b. Üseyd ile Bekkar b. Müslim el-Ukali'nin azledilmesinden sonra bu makama getirilen El-Hasan b. Kahtaba yapmaktaydı. 770-772'de meydana gelen ayaklanma, Hasan'a epeyce zor günler yaşattı. Bizans'tan yardım almayı amaçlayan asiler Divin'i muhasara etmekten vazgeçip, Kalikala'yı muhasara ederek, ayaklanma sahasını genişlettiler ardından kuşatma 771-772'de bütün bir kış sürdü. Valinin bütün gayretlerine rağmen Arap kaynakların Sannariye adını verdikleri birleşik Ermeni harekâtının ve muhasaranın önüne geçilemedi.⁴⁹

Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Masur, kendisinden yardım istemesi üzerine Amr b. İsmail el-Haris'i 30 bin kişilik bir birlikle bölgeye yolladı. Amr, hiç vakit kaybetmeden Doğu Anadolu'ya girdi. Van-Erciş kıyısındaki kale önlerinde 15 Nisan 772 tarihinde meydana gelen Erciş Savaşı sonucunda Arap ordusu birleşik Ermeni kuvvetlerini yenerek yönlerini, Kalikala'ya çevirdiler. Arap ordularının yaklaştığı haberinin Kalikala'yı sıkıştıran asilere ulaşmasının ardından kuşatmadan vazgeçerek Müslümanları karşılamak amacı ile asiler doğuya doğru Begravand (Eleşkirt-Karaköse) bölgesine çekildiler. Murat Irmağı boyunca Amr'ın ordusuna karşı cephe alan Ermeniler 25 Nisan 772 tarihinde yapılan savaşta ağır bir yenilgi aldılar. Bölgede Müslüman Arapların zor günler yaşamasına neden olan ayaklanma, bu savaş sonrası Muşeg Mamigonyan'ın ölümü ile birlikte, Emevillerin son dönemlerinde Armenia Patriki olan Kör Aşot'un (732-750) oğlu Bagratlı Sembat, katıldığı Begravand Savaşında Araplar tarafından öldürüldü.⁵⁰

memur edilen Kusan el-Ermeni büyük bir ordu ile şehrin önünde görüldü. Şehir halkı az ve bu sırada şehrin valisi Ebû Kerim idi. Şehrin tebaasından olan iki ermeni kardeş surlarda açtıkları bir gedikten çıkarak Kusan'ın yanına gittiler bunu fırsat bilen Kusan, açılan gedikten girdi ve şehre hâkim oldu, öldürdü, esir aldı ve şehri yıktı, ele geçirdiklerini azgın İmparatora götürdü ve esirleri arkadaşlarına dağıttı. el-Belâzurî, *Age*, s.285-300; Ghevond, *Age*, s.26,27, b.125,126.

⁴⁶ Yine aynı yıl Abbasi Halifesi Ebû Cafer el-Mansur'un kardeşi Abbas, Bizanslıların eline geçmiş bulunan, Fırat kıyısındaki Kemah'ı kuşattı, sonra da bu müstahkem kale önlerinde fazla kalmayı uygun görmeyerek, Kalikala'ya gitmiştir. Kışın yaklaşması üzerine bu soğuk belde de fazla kalamayan İslam ordusu, İklimi yumuşak olan El-Cezire'ye döndü. 756 (H.139) yılında Bizans İmparatoru ile El-Mansur arasında esir mübadelesi yapıldı. El-Mansur, Kalikala esirleri için Bizans'a fide ödeyerek geri aldı. Kalikala'yı yeniden bina ve tamir ettiren El-Mansur, esaretten kurtardığı halkı buraya yerleştirdi. Ayrıca El-Cezire'den ve başka yerlerden buraya asker ve sivil halktan topluluklar getirerek şehre yerleştirdiler ve bu sayede bölgeyi korudular. Ghevond, *Age*, p.29, b.128,129; el-Belâzurî, *Age*, s.285,286.

⁴⁷ Grousset, *Age*, s.311.

⁴⁸ Ghevond, *Age*, p.34, b.139,140.

⁴⁹ Ghevond, *Age*, p.37, b. 147.

⁵⁰ Ghevond, *Age*, p.37,38, b. 147-149; Toumanoff, *Age*, p. 348; Kırzioğlu, *Age*, s.230.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Kör Aşot'un oğlu Sembat'ın Vasak adlı bir kardeşiyle Şapukh ve Aşot adlı iki oğlu vardı. 771 yılında Taron (Muş) ilbeği olan Vasak, Begravand Savaşı'ndan sonra Taron beyliğini bırakarak, Bizans'a komşu yerlerden Çoruh boylarına ve Klarceti bölgesine çekilerek buralara yerleşti. Vasak'ın kardeşi Sembat'ın oğlu Et Yiyen Lakaplı Aşot⁵¹ da İspir bölgesindeki malikanelerini kardeşi Şapukh'a bırakarak Çoruh boylarındaki hisselerinden vazgeçti.⁵² Muhtemelen 780 civarında Vasak'ın oğlu Bagratlı prensi Adarnase vasal olarak kabul edildi ve Yukarı İberia toprakları içerisindeki Erusheti ve Artani isimli küçük vilayetler ona verildi.⁵³ Adarnase'nin Latavr isimli kızı, kendisinden toprak isteyen Kakheti (Kahet) bölgesinin prensi olan Arçil'in oğlu Juhanser (Cevanşir) ile evlendi.⁵⁴ Yukarı İberia bölgesini elinde tutan bir ailenin prensi olan Stephan ve Arçil, İberialıların da iştirak ettikleri, Ermeniler tarafından organize edilen 771-772 isyanından sonra Araplar tarafından yapılan misillemede büyük zarar görmüşler hatta Şavşat ve Klarceti bölgesi isyan sonrasında Müslüman güçler tarafından ele geçirilmiş ve mücadeleler sırasında yıkılmış, ardından Arcil'in elinde bulundurduğu bölgeler üç mirasçısı arasında pay edilmiştir. Bu üç mirastan Juhanser'e düşen pay, o öldükten sonra Adarnase'nin kızı aracılığı ile kendisine geçti ve diğer iki mirasçı da öldükten sonra Adarnase, Arçil'in arazisinin tamamını ele geçirdi.⁵⁵ Adarnase, Yukarı İberia bölgensin tamamına sahip olmasa da büyük bir kısmına sahipti bu bölgelerin arasına Juhanser'in sağlığı zamanında Vahtang'dan (Gorgaslan) inenlerin sahip oldukları Klarceti'in, Şavşat'ın, Acara'nın, Nigal'in, Borçka'da Tao ve Bizans sınır arasındaki Orta Çoruh arazisinin: merkezi Artvin, Asis-For'un,⁵⁶ Ardahan'ın ve Aşağı Tao ile birlikte bölgedeki kalelerin üçte biri kendisine intikal etti ve Adarnase ardından Klarceti'ye geldi.⁵⁷ Adarnase'den sonra oğlu Kuropolates Büyük Aşot babasının sahip olduğu Guaramid ülkesinin tamamının başına geçti (787-826).⁵⁸

Aşot, yönetimi ele geçirdikten sonra hem Samts'khe hem de Javakheti'nin⁵⁹ doğusundaki Kola ve Trialeti'yi aldı.⁶⁰ İberia'ya yerleşen Bagratlı kolu, Arap toplumundaki karışıklıklardan

⁵¹ Et Yiyen Lakabının takılmasına neden olarak; Düşman ordularını ezip geçtiği için ona Aşot Mısager yani Etle Beslenen denirdi, Grousset, *Age*, s.326; Kırzioğlu bu lakabı; Perhizde Et yediği için Etyiyen Lakabını aldığını şeklinde açıklar, Fahrettin Kırzioğlu, *Artvin İl Yıllığı*, 1973, s. 20.

⁵² Grousset, *Age*, s.325; Kırzioğlu, *Age*, s.232.

⁵³ Arsiani Dağları'ndan (Yalnız Çam Dağları) Çıldır Gölü'ne genişleyen, Ardahan merkezli seyrek bölge Artani'dir. Onun güney sınırı Ardahan üzerinden güneydeki küçük tepeler boyunca ilerler; hat Çıldır Gölü'ne kadar gider. Artani'nin güneyinde, batıya doğru Tao'ya kadar devam eden engebeli bölgeyi kapsayan bölge Kola'dır. Ama Çıldır Gölü kadar uzak değildir. Kola'nın merkezi Göle'dir. Erustehi temel olarak Posof Çayı ve Küçük Posof bölgesi boyunca Artani'nin güneyine devamdır. Erushet'in doğu kısmı hem Samts'khe', Artani Erushtei hemde Çıldır Gölü'nün doğuya giden Javakheti isimi bölgenin batısıdır. Toumanoff, *Age*, p.439; T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey*, C.II, London 1989, p. 32; Suny, *Age*, p.29; Hübschmann, *Age*, p.354.

⁵⁴ 799-800'de Hazarlar Tiflis'i zapt ettiler ve Arçil'in oğlu İberia prensi Juhanser (Cevanşir) tutsak ettiler; bu olay, çok geçmeden İberia'daki Hüsrev hanedanının yok olup gitmesine neden oldu. Grousset, *Age*, s. 324.

⁵⁵ Sinclair, *Age*, p. 32,33.

⁵⁶ Orta Çoruh ve Barhal Vadisi ortasında günümüzde Kılıçkaya olarak bilinen Erisis (Arsik) bölgesi Asispori (Asis-Fori-Arseac'p'or) olarak bilinir. Hübschmann, bölgeyi Yukarı Tao bölgesindeki Tortum çayı ile Çoruh Nehri arasındaki bölgeye lokalize etmektedir. Hewsens, *Age*, p.210; Sinclair, *Age*, p.32; Toumanoff, *Age*, p.466, dip not 126; Hübschmann, *Age*, p.360.

⁵⁷ Thomson, *Age*, p.258; Brosset, *Age*, s.221; Toumanoff, *Age*, p.485,486.

⁵⁸ Taronlu Vaşak'tan sonra Oğlu Adarnase ve torunu Aşot ile bütün İberialı Bagratlılar bir Bizans unvanı olan Kuropolates unvanını taşıyorlardı. Grousset, *Age*, s. 325.

⁵⁹ Ernst Honigmann eserinde Samts'khe'nin (Samic'ihe) muhtemelen Gürcü dilinde üç kale manasına gelen Samc'he manasına geldiğini ve bu kalelerin ise Ozrhe (Odzrkhe), Cuarise'ihe ve Lomsiant'a olduğunu iddia eder. Coğrafi olarak bölgenin batısına Acara ve Şavşat, doğu ve kuzey doğusunda Aşağı ve iç İberia bulunmaktadır. Samts'khe'nin güney ve güney doğusunda, Arsian Dağları'nın batısına ve Çıldır Gölü'nün doğusuna kadar genişleyen bölge tarihte Javakheti bölgesi olarak geçmektedir. Hewsens, *Age*, p.57,134; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1970,s.163,164; Toumanoff, *Age*, p.439;

⁶⁰ Ananias, Gogarene (Gugark) bölgesini dokuz vilayetten oluştuğunu bildirmektedir ve bunlardan birisi de Trialeti'yi (T'relk) vilayettir, Kırzioğlu, Gogarene (Gugark) Bölgesi'ni oluşturan vilayetleri açıklarken Trialeti'yi (T'relk-Terel'k)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

istifa ediyordu. Bu kolun reisi Aşot, IX. yüzyılın başında Klarçeti, Kola ve Artani'de hâkimiyetini iyice sağlamıştı.⁶¹ Hem Bizans İmparatoru V. Leon'un (813-820) hem de halifenin teveccühünü kazandı. Bagratlıların bölgedeki yükselişini dolaylı olarak kolaylaştıran bir başka olay ise; 809'da Tiflis'teki halife el-Emin'in otoritesini sarsan Tiflis'in Arap emiri İsmail b. Şuayip'in isyanı oldu. Şuayip ve oğlu Abdullah, Divin şehrini halifeden aldı. Bu bölgede faaliyet gösteren Aşot, Bizans İmparatoru V. Leon'dan yardım istediye de alamadı ve bu tehlikenin üstesinden gelmek için tek başına mücadele ederken Halife isyancılara karşı, bu sülalenin 772'den beri Klarçeti bölgesinde yerleşmiş Bagratlılardan destek almaya karar verdi. Aşot, bölgenin Arap valisi Halid b. Yezid'in yardımcı kuvveti olarak Yukarı Kur Vadisi'ni, Uplistzikh'e'nin aşağısında bulunan Ksan'a (Kasan Çayı) kadar emirden ve Kahetililerden aldı (829'a doğru). Konstantinopolis sarayı İberialılaştırmakta olan Bagratlı kolunun önemine çoktan varmış ve bu sülalenin prenslerine gıpta edilen Kuropolates payesini vermişti. 810 ile 829 arasında Abbasi halifesi, Adarnase'nin oğlu Kuropolates Aşot'a İberia kralı unvanını verdi. Bu pozisyondaki ilk Kartlı olarak Aşot, Tiflis'e gitti. İlk dönemler Tiflis'in doğusundaki Berza'da (Bardaa) oturan Aşot bu yardımlar sayesinde topraklarını genişletme imkanı buldu ve Klarçeti'den Ksan'a kadar bütün İberia'nın hakimi oldu.⁶² Ancak daha sonra Aşot, halifenin Armenia valisi Halid b. Yezid'le bozuştu ayrıca kendisine karşı açık bir isyandan veya bir şüpheden dolayı bir de Müslüman Araplar ile başlayan mücadelede Tiflis'teki Arap Emiri ile mukavemet edecek durumda olmadığı için Bizans topraklarına iltica etmek zorunda kaldı ve ailesini alarak bölgeyi terk etti. Aşot mahiyeti ile ilk önce 771-772 isyanından sonra tahrip olmuş ve dizanteri salgını⁶³ nedeniyle nüfusunda büyük bir azalma olan Javakheti'ye geldi sonra Şavşat ve Klarçeti'ye geçti. Bölgenin nüfuzu az olmasına rağmen halk, oraya yerleşen Aşot'u sevinçle karşıladı ve onun iktidarı Şavşat ve Klarçeti'de kısa zamanda eski haline geldi ve kuvvetlendi. Aşot birçok köy satın aldı ve kendi arazisi üzerine çok sayıda köy kurdurdu.⁶⁴ Ayrıca Bizans İmparatoru, Aşot'un bölgedeki hâkimiyetini tanıdı. Ardından Aşot, Vahtang-Gorgasal'ın yapmış fakat Emevi II. Mervan'ın 744 deki seferi esnasında tahrip edilmiş ve o tarihten beri yüz üstü kalan Ardanuç kalesinin bulunduğu kayayı ormanların içerisinde bulurak, oraya yeni bir kale inşa ettirdi ve surların önünde bir şehir kurdurdu. Aynı zamanda, havari Pierre ve Paul'a ithaf edilen bir kilise de inşa ettirerek oraya kendi kabrini hazırlattı ve kaleye yerleşti. Daha sonra topraklarını Berza'ya kadar genişletti.⁶⁵ Ardanuç bu inşadan sonra büyük bir ticaret şehri olarak gelişti. Karadeniz'de Hopa'dan Borçka'ya ardından Artvin üzerinden ve Yanlızçam Dağları'ndan Ardanuç'a ulaşan bir ticaret rotası mevcuttu. Bir kol ise Aşağı İberia bölgesine oradan Arap bölgelerine ayrıca Kars ve Armenia bölgelerine giderdi. Bu yollar sayesinde Ardanuç, aldığı

Tiflis'in güneybatısına lokalize etmektedir. Trialetiyi, Javakheti'nin kuzeydoğusu ile yukarı Ksan (Kasan Çayı) vadisi arasındadır. Doğusuna Çıldır Gölü, batısında Tao bölgesi ve güneyinde Artani'nin bulunduğu ve Kür nehrinin doğduğu bölge, tarihte Kola Bölgesi olarak bilinir. Hewsen, *Age*, p. 65-65A; Hübschmann, *Age*, p.354; Toumanoff, *Age*, p.440; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK Yay., Ankara 1992, s.197,198; David Marshall Lang, Trialeti'in bin yıl önce Kuzey Kafkasya'dan gelen kurgan halkları için büyük önem arz ettiğini ve oraya Treri (Ermenice Trel) diye adlandırılan bir Kimmer kabilesinin yerleştiğini ve bölgenin ise ismini bu kabilenden aldığını iddia etmiştir. Lang, *Age*, s.65,66.

⁶¹ Suny, *Age*, p.29,30.

⁶² Toumanoff, *Age*, p.486,487; Suny, *Age*, p.30; Sinclair, *Age*, p.33; Thomson, *Age*, p.259; Brosset, *Age*, s.223.

⁶³ Mervan-Kru'nun Mir ve Arçil'i Anakof kalesinde kuşattığı sırasında bir dizanteri salgını vuku bulduğunu ve bu salgın sırasında 35 bin Arap askerinin bu salgın sırasında öldüğü iddia edilmektedir. Brosset, *Age*, s.205.

⁶⁴ Sumbat Davit'is-Dze, Aşot'un bölgeye gelişini şöyle aktarmaktadır: Birkaç köy dışında, Şavşat nüfussuzdu. İran egemenliği zamanında, Bağdatlı Kru bütün kaleleri yıktığı ve Şavşat'a ve Ghadoni'ye kadar bütün memleketi kat etti. Kru'dan sonra Şavşat vadisi perişandı ve bundan hemen sonra bir salgın, Şavşat ve Klarçeti memleketlerinin tahribatını tamamladı; dağınık olarak kalan birkaç yerleşimden başka kimse kalmamıştı. Şavşat'ta yaşayanlar ona (Aşot) ilgi ve sevgi gösterdi ve O, oraya yerleşti, Tanrı ona zafer, Klarçeti ve Şavşat üzerinde hâkimiyet verdi. Aşot satın aldığı birkaç köyü ve boş kalan diğerlerini yeniden inşa etti. Aşot bu topraklardaki köyleri çoğalttı. Stephan H. Rapp, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Lovanii in Aedibus Peeters 2003, p.355.

⁶⁵ Rapp, *Age*, p. 356,357; Brosset, *Age*, s. 224,225; Toumanoff, *Age*, p.486; Grousset, *Age*, s. 336.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

gümrük vergileri ile zenginlikleri büyürdü. Constantine Porphyrogenitus'a göre Ardanuç şehri çok kuvvetli bir savunmaya sahipti ve ayrıca şehirde önemli bir banliyö alanı vardı. Trabzon, İberia, Abhazia, Armenia ve Suriye'den bütün tüccarlar şehre gelirdi. Şehir bu ticaretten büyük bir gümrük vergisi alırdı. Ardanuç şehrinin halkı (Arzyn) hem zengin hem de kalabalıktı ve şehir İberia'nın, Abhazia'nın ve Mischians'ın anahtarıdır.⁶⁶ Kaynaklardan anlaşıldığına göre Ardanuç'un ticari önemi ile birlikte doğu bölgesi şehirlerin yalnız Trabzon ile değil, aynı zamanda Karadeniz'in doğu kıyısındaki iller ile de ticari ilişkileri vardı.⁶⁷ Kars'tan Theodosiopolis ve Trabzon'a doğru giden ticaret yolunda, büyük olasılıkla bugünkü Sarıkamış önemli bir aktarma noktası idi ve Ardanuç aracılığıyla Doğu Karadeniz limanları ve Ardahan, Abhazia ve İberia ile sürekli ticari ilişkileri içerisindedir.⁶⁸

Daha sonraki dönemde bölgenin ticari zenginliğinin yanında siyasi tarihi de yoğun bir şekilde hareketliydi. Araplara saldırmak üzere asker toplamak için Ardanuç'tan çıkan Aşot, muayyen bir yere geldikten sonra, adamlarını asker toplamaya gönderdi. Aşot'un bu emri henüz yerine getirilmemişken, Araplar ansızın üzerine atılarak onu kaçırmaya mecbur ettiler. Nigal vadisine giren Aşot, orada ordusunu büyötmeye çalıştı. Kendisine katılmak üzere çağırıldığı adamlar davete icabet ettilerse de aslında onu öldürmek niyetiyle geldiler. Bundan hiç şüphelenmeyen Aşot, onlar gelince niyetlerini hemen anlamasına rağmen, yanında, mukavemete yeterli olmayan pek az adam bulunduğundan bir kiliseye iltica etti ve orada, Absidin önünde kılıç darbeleri ile öldürüldü. Tsarevitch Wakhoucht, Aşot'un kendi yaptırdığı havari Paul isimli kilisede öldürüldüğünü aktarmaktadır.⁶⁹ Aşot'un üç oğlu vardı ki, bunlardan büyüğü Adarnase ve ikincisi Bagrat, babalar ile Şavşat ve Klarceti'ye gittiği vakit kendisiyle beraberdi. Küçük oğlu Guaram ise Ardanuç'a geldiklerinden sonra doğmuştur.⁷⁰ Aşot'un ölümünden sonra sahip olduğu bölgeler üç oğlu arasında bölüştü: bunlardan en büyüğü olan Adarnase, Şavşat ve Aşağı Tao hariç, Arsian Dağları'nın batısındaki Klarceti ve Tao'da; Bizans unvanı Kuropalatesi taşıyan ve Prensler Prensi olarak bilinen I. Bagrat, Kartlı-İberia prensi oldu; Aşot'un çocuklarının en genci olan Guaram ise Kola (Göle) hariç bu bölgenin batısındaki Şavşat, ayrıca Aşağı İberia'nın merkezi ve batısı ile Arsian Dağları'nın doğusundaki Meschian bölgesinin içerisinde bulunan Javakheti, Trialeti, Tashiri, Abots, ve Artani'yi yönetti. Babası ve büyük babası dönemlerinde Tashiri ve Abots, Guramid bölgeleri arasında bulunmamaktaydı ancak bu iki yerleşim yeri Gogarene bölgesine dahildi ve büyük bir öneme sahipti.⁷¹ Araplar, Aşot'un henüz küçük yaşta olan oğullarının Şavşat ve Klarceti hariç bütün dış topraklarını onlardan aldı ve İberia'ya hakim oldular. Onlar yaşları gelene kadar Ardanuç kalesinde büyüdüler ve Klarceti, Şavşat ve Nigal vadilerindeki herkes gibi Araplara vergi veriyorlardı. Onlar Ardanuç'dan başka atalarından kalma arazilerle de meşgul oluyorlardı; bu sırada kardeşleri Bagrat'ı Kuropalates olarak seçtiler. Kuropalates Bagrat (826-33?-876) ve kardeşleri, Bagratlıların yerel kolunun merkezi kurumundaki Klarceti, Şavşat ve Ardanuç'tan başlayarak babalarının bütün topraklarına sahip ve Araplara tabi idiler.⁷² Abbasi Halifesi Memnun (813-833) zamanında Halid b. Yezid b. Meyzed, Armenia valisi olarak atandı.⁷³

⁶⁶ **Constantine Porphyrogenitus de Administrandon Imperio**, Greek Ed. GY. Moravcsik, Eng. Trans. R.J.H. Jenkins, Washington 1967, p. 217; Sinclair, **Age**, s.34.

⁶⁷ H. A. Manandian, **The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade**, Erevan, 1946, English Translation by N. G. Garsoian, Lisbon 1965, p. 146.

⁶⁸ Manandian, **Age**, p. 155; Allen, **Age**, p. 81.

⁶⁹ Qrou tarafından yıkılan, aziz Pierre ve Paul kilisesini yücelten yine bu kilisede öldürülen ve gömülen Aşot tarafından yeniden inşa edilmiştir. Wakhoucht, **Age**, p.117; Ermeni Kronolojisine göre Emir Halil gelerek Aşot'u öldürdü ve kendisi de Javakheti'de öldürüldü. Thomson, **Age**, p.258,259; Brosset, **Age**, s. 225; Rapp, **Age**, p. 356.

⁷⁰ Rapp, **Age**, p. 356,357; Brosset, **Age**, s. 226.

⁷¹ Toumanoff, **Age**, p.488,489; Toumanoff, **Agm**, p.611; Laurent, **Age**, p.278; Suny, **Age**, p.30.

⁷² Rapp, **Age**, p.357.

⁷³ Aram Ter-Ghewondyan, **The Arab Emirates in Bagratid Armenia**, Erevan 1965, English Translation by N. G. Garsoian, Lisbon 1976, p.28.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

832 yılında Abbasilerin Anadolu'da Bizanslılarla mücadelesini fırsat bilen Babek, Azerbaycan'da başlattığı isyanı genişleterek İsfahan ve Fars eyaletlerini ele geçirdi.⁷⁴ Hurremilerin isyanı ile zor günler yaşayan Abbasilerin bu durumundan yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru Theophilos, doğuya doğru 837 yılında iki büyük sefer düzenledi. İlk sefer Malatya-Tunceli ve Harput taraflarına, ikinci sefer daha kuzeye, Kalikala'ya doğru yönelmişti. 837 yılın yaz aylarında Kalikala bölgesini aşan Bizans ordusu Basean Ovası'na girdi. Günümüzde Aşağı Pasin'deki Horasan ilçesine bağlı olan Komajor (Gomajor)⁷⁵ kasabasına geldi ve yerel halkın birçoğunu öldürdü geri kalanları ise Bizans topraklarına sürgüne gönderdi. Buradan harekât eden ordu asi Babek ile buluşarak güç birliği yapmak için Vanand bölgesine girdi. Tiflis Emiri İshak b. İsmail ile yapılan savaşta ağır bir yenilgi alan Bizans ordusu çekilmeden önce Tayk'ın kuzeyinde, Çoruh kıyısındaki İspir'e himayelerindeki birini, Kör Aşot'un torunu Şapuhk (Şabuh) oğlu Aşot'u yerleştirdiler ve onu konsül unvanıyla taltif ettiler. Ancak İmparator Theophilos'un bu seferleri, İspir'e Bagratlı ailesinin yeni bir kolunu yerleştirmekten başka sonuç vermedi.⁷⁶

Kuropolates Bagrat, 837 yılındaki Bizans seferinin kendisini, Tiflis Emiri İshak b. İsmail'in onu hedef alan tehditlerinden kurtaracağına inanmıştı. Bizanslılar hem İshak b. İsmail'e karşı hem de 842'de Abhazia seferinde başarısız olmaları Bagrat'ın tedbirli bir politika güdere halifeye yaklaşmasına sebep oldu. Çünkü İshak, halifeye karşı isyan etmişti ve Kuropolates Bagrat, Arap valisi Muhammed b. Halid'e⁷⁷ yardım bahanesi ile yukarı Aras vadisini, Uplistzikhe de dahil olmak üzere, Tiflis emirliğinden geri almıştı (843). Kuropolates Bagrat, Klarceti, Kolaver ve Ardahan dahil Bagratlı prensliğinde kendi lehine olacak şekilde, İberia krallığını yeniden kurmağa başladı.⁷⁸ Bu sırada Javakheti, Trialeti, Tashiri ve Artani'nin sahibi olan Mamfal Guaram,⁷⁹ Araplarla savaşıyor ve kâh galip geliyor, kâh mağlup oluyordu. Bunun üzerine, Guaram, eyaletlerini, kardeşleri Adarnase ve Bagrat arasında taksim etti, Abots'u da karısının kardeşi olan Armenia kralına verdi. Bundan sonra Guaram'ın kardeşi Adarnase öldü. Ardından Kuropolates Bagrat 876 yılında, Davit, Aşot ve Adarnase adlarında üç oğul bırakıp öldü.⁸⁰ Ardından Kuropolates David (876-881) kral oldu.⁸¹ Bu sırada Guaram'ın oğlu Nasr, amcasın oğlu Kuropolates David'i 881'de ihanetle öldürdü. David'in Adarnase adlı bir oğlu vardı ve babasından sonra kral oldu (881-923).⁸² Nasr, kalesini inşa ettirdiği ve ordusunu büyütmek için geldiği Samts'khe ile Şavşat ve Artani'a sahipti ardından 888 yılında ortaya çıkan mücadele sırasında yenildi ardından Bizans'a sığındı, sonra toprakları diğer prensler arasında paylaşıldı.⁸³ Büyük Aşot'dan gelen ve ailenin üçüncü kolunu oluşturan Guaram'ın soyu Nasr ile son buldu. Ancak Bagartlıların bölgedeki varlıkları, Büyük Aşot'un oğlu II. Adarnase'den inen iki ana kol ile devam

⁷⁴ Babek İsyanı için bk. Osman Turan, "Babek" İ. A., C.II, M.E.B. Yay., İstanbul 1979, s.171-173.

⁷⁵ Hübschmann, *Age*, p. 363; M. Hanefi Palabıyık, "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum", Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, Erzurum 2006, s.535.

⁷⁶ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Introduction, Text And Notes Translated By John Wortley, Cambridge University Press 2011, p.68,69; Laurent, *Age*, p.211,212; Toumanoff, *Agm*, p.611; Grousset, *Age*, s. 337; Kırzioğlu, *Age*, s.257.

⁷⁷ İshak b. İsmail ve Muhammed b. Halid için bk. Aram Ter-Ghewondyan, *Age*, p.28,29.

⁷⁸ Brosset, *Age*, s. 227,228; Grousset, *Age*, s. 337.

⁷⁹ Asolik'in bir fikrasından öğrendiğimize göre, Bagratlılara da verilen mamfal unvanı, bir nevi kral demek olan Arapça melikin karşılığı sayılabilir. Kelime Gürcücede kral demek olan mefe kökünün bir türevi olsa gerek. Brosset, *Age*, s.234, dip not. 238.

⁸⁰ Thomson, *Age*, p.262,263; Brosset, *Age*, s.231,232; Toumanoff, *Age*, p. 489,490.

⁸¹ Aşot'un en büyük oğlu Adarnase'nin üç oğlu vardı; Kuropolates seçilen Gurgen, Kekelay Aşot ve yönetimi sırasında Patrik olan Ardanuçlu Sumbat, Aşot'un Kuropolates seçilen ikici oğlu Bagrat'ın üç oğlu vardır; babasından sonra kuropolates seçilen Davit, Adarnase ve Aşot, ve Aşot'un en küçük oğlu Guaram'ın Nasr ve Aşor isimli iki oğlu vardı. Rapp, *Age*, p. 357.

⁸² Davit'den sonra oğlu IV. Adarnase kral oldu ve Büyük Aşot'un torunu ve Adarnase'nin oğlu Gurgen ise Kuropolates olarak seçildi. Rapp, *Age*, p. 357,358.

⁸³ Rapp, *Age*, p. 359; Toumanoff, *Age*, p. 489; Suny, *Age*, p.30.

Turkish Studies

etti. Bunlar; babalarının toprakları dahilinde olan, Tao'da oturan ve kolun bu bölgedeki kurucusu olan Gurgen ile Klarçeti'nin yöneticisi olan ve ailenin bölgedeki kolunun kurucusu Ardanuçlu Sumbat'dır. Guaram'ın topraklarının bölünmesinin ardından Adarnase'nin oğlu Kuropolates Gurgen, Tao'daki kendi malikânesi olan Kalmak'dan⁸⁴ çıkarak Şavşat ve Ardahan'a yerleşmeye geldi. Ancak Gurgen'in bölgeye gelişi Kartlı kralı IV. Adarnase (881-923) ile Ardanuçlu Bagrat'da hoşnutsuzluğa neden oldu ve oluşturdukları müttefik kuvvetlerle Gurgen ile adamlarının üzerine yürüdüler. Kuropolates Gurgen ile müttefik güçler, topladıkları askerler ile Ardanuç vadisindeki Mglinav köyünde karşı karşıya geldiler.⁸⁵ Yapılan savaş sırasında aldığı yaralardan dolayı Kuropolates Gurgen 891 yılında öldü. Ardından Adarnase ve Aşot adlarında iki oğul bıraktı ve kendisinden sonra Adarnase eristavlar esitavı oldu. Gurgen'in oğlu olup Kuh lakabını taşıyan Aşot ise Şavşat bölgesine hakim oldu ve Şavşat'ta Tibet kilisesini inşa ettirdi.⁸⁶ Yapılan bu savaştan iki yıl önce ölen Büyük Aşot'un torunu ve Adarnase'nin oğlu Sumbat, Klarçeti'ye hakimdi, Ardanuç'ta ikamet etmekteydi ve bu dönemde şehir büyük bir imparatorluk şehri haline geldi. Sumbat'ın sahip olduğu bölgeler arasında Acara ve Nigal de vardı ve buralar Sumbat'ın genç oğlu David tarafından yönetilmekteyken Ardanuç ise Sumbat'ın büyük oğlu Bagrat'a miras olarak kaldı. Bagrat'ın da Adarnase, Gurgen, Aşot ve Davit isimli dört oğlu vardı ve topraklarını oğulları arasında bölüştürdü. Ardanuç, çocuğu olmadan ölen Gurgen'e miras olarak kaldı.⁸⁷ O da burasını kardeşi Aşot'a (Kiskasis II. Aşot) verdi. Daha sonra Aşot, II. Gurgen (Magistor) ile kızını evlendirdi ve kendisinde Abhazia Kralı George'nin kız kardeşi ile evli idi.⁸⁸

Constantine Porphyrogenitus'da Bagratlıların miras olarak dağıtılan toprakları hakkında önemli bilgiler vardır. Kitaptan anlaşıldığına göre bu dönem hükümdarları: Klarçeti'li (Cholarzene) Sumbat'ın torunu ve Ardanuçlu Bagrat'ın oğlu Klarçeti Dükü I. Gurgen (900-923), Tao'lu I. Gurgen'in torunu Tao Dükü II. Gurgen (918-941), Sumbat'ın oğlu ve Klarçeti Dükü Gurgen'in amcası David, Acara ve Nigal Dükü. Fakat Toumanoff, Porphyrogenitus'da ismi geçen ve miras olarak bırakılan bölgelerin ve yöneticilerinin Gürcü Kronikleri ile uyuşmadığını iddia etmektedir. Ancak hem Gürcü kaynaklarında hem de Porphyrogenitus'da Klarçeti yöneticileri Ardanuç yöneticileri olarak bilinirler. Tao'lu II. Gurgen devam eden yıllarda yayılmacı bir politika izlemiş ve topraklarını hem akrabaları hem de komşuları aleyhine genişletmiştir. 923 ve 941 tarihleri arasında II. Gurgen, değiştirmek amacıyla Ardanuçlu kayınpederi olan II. Aşot'dan Klarçeti'yi aldı ve ona Nigal ile birlikte Acara'yı verdi. Fakat sözünü tutmadı ve onu bu arazilerden mahrum etti. II. Gurgen, ardından batı Javakheti'yi ele geçirdi. 941 yılında II. Gurgen'in ölümünden sonra çocuğu olmadığından dolayı Ardanuç, eşine yani II. Aşot'un kızına kaldı. II. Gurgen'in diğer topraklarını IV. Adarnese'nin oğlu II. Aşot, Abhazia Kralı George ve Bagrat arasında bölüştürdü. Ardından Ardanuçlu Sumbat'ın torunu ve David'in oğlu II. Sumbat, Gurgen'in dul eşinden, toprak değiş tokuş yoluyla Ardanuç'u aldı. Klarçeti kendine özgü bir yönetim merkezine dönüştü ancak bu bölüşmeden sonra Tao bölgesi İberia yurdu oldu.⁸⁹ Daha sonra IV. Adarnese'nin oğlu Kuropolates II. Aşot, güneyde yukarı Tao bölgesine komşu olan Phasiane bölgesini 952 yılında Bizans

⁸⁴ Kalmak kalesi, VIII. yüzyılda komşuları Syspirtis (İspir) prensliğinin nüfuzu altında Tao'da (Tayk) yaşadıkları dönemde Bagratlılar tarafından inşa edilmiştir. Kalmak, Şırak'ın lokalize edişine göre, yalnız yukarı Tao'daki Tortum'un doğusunda Çoruh nehri vadisi ve Parhal Dağları yakınındaki bölge olan Asis'pori veya Arseats'p'or de değil, Syspirtis'in (İspir) yakın çevresinde yer alması muhtemeldir. Ayrıca Asis'pori de Adarnase tarafından Gurgen'e miras bırakılan yerler arasındadır. Toumanoff, *Age*, p.490,491; Brosset, *Age*, s. 213; Grousset, *Age*, s. 328.

⁸⁵ Sumbat; Mglinavi köyünün Ardanuç vadisinde değil Artani (Ardahan) vadisinde olduğunu söylemektedir Rapp, *Age*, p. 359.

⁸⁶ Rapp, *Age*, p. 359.

⁸⁷ Ardanuçlu Bagrat'ın oğlu eristav Gurgen, Kartlı kralı IV. Adarnesi ile aynı yıl (923) öldü. Onu öldüğü sırada hamile olan karısından bir oğlu oldu ve adını babası gibi Gurgen koydular. Rapp, *Age*, p. 360; Brosset, *Age*, s. 246.

⁸⁸ Constantine Porphyrogenitus de Administrandon Imperio, p. 215; Toumanoff, *Age*, p.490,491.

⁸⁹ Constantine Porphyrogenitus de Administrandon Imperio, p. 215; Toumanoff, *Age*, p.495; Rapp, *Age*, p. 359.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

İmparatorundan talep etti ve aldı. Ayrıca II. Gurgen'e ait olan Javakheti, Artani ve Şavşat'a da sahip oldu. Böylece II. Aşot'un elde edemediği bölgeler arasında Abhazia'ya yakın olan yalnız iki bölge kaldı; bunlar da Acara ile Nigal idi. Bu yerler yeniden Klarçeti yurduna katıldıkları zamana kadar Abhazia krallığının hâkimiyetinde kaldılar. II. Gurgen'in ölümün ve Bagratlıların Tao kolunun yok oluşunun ardından yirmi yıl içerisinde, Bagratlı IV. Adarnase'nin oğlu II. Aşot tarafından kurulan İberia hâkimiyeti iki kola ayrıldı. II. Aşot'un kardeşi Prens Bagrat'ın (Magistros) (945) kurduğu ve kendisine miras olarak kalan ve içerisinde Yukarı Toa, Javakheti, Kola, Artani, Şavşat ve Phasian bölgelerinin bulduğu Tao bölgesinde hüküm sürmekteyken küçük kardeş Sumbat (937-958) ise Aşağı Tao bölgesindeydi.⁹⁰ II. Aşot'un 954 yılında ölümünün ardından çocuğu olmadığından dolayı kardeşi Sumbat, Kuropolates oldu ancak 958 öldü ve kendisinden sonra iki oğlu kadı. Bu sırada Magistros Bagrat'ın oğlu Adarnase 961 yılında ölen bu şahsın Bagrat ve Davit isimli iki oğlu vardı. Bagrat 966 yılında öldü ve kardeşi Davit yukarı bir mevkie yükseltti ve Tao, Javakheti, Kola, Artani, Şavşat ve Phasian bölgelerinin sahibi olarak Taik'li (Tao) Davut olarak anılmaya başlandı.⁹¹

II. Basileios (976-1025)⁹² devrinde Bizans imparatorluğu kuvvet ve ihtişamının doruk noktasına varmıştı. Balkanlar'daki mücadelenin ilk yıllarında II. Basileios, Anadolu'da meydana gelen Bardas Skleros ve Bardas Phokas isyanlarından dolayı pek etkili bir politika izleyemedi. Bu isyanlardan ilki, 976-979 yılları arasında Skleros'un isyanı Orta Anadolu'da başlamış ve çevresine topladığı zengin toprak sahipleri ile Araplar ve Ermeniler tarafından desteklenmiştir. II. Basileios bu isyanı ancak Khalida dükü Bardas Phokas ve ona yardım eden yakın arkadaşı Taik dükü Davut sayesinde bastırdı.⁹³ Çıkan bu isyana karşı bir hamle yapmak isteyen Bizans İmparatoru, Taik'li Davut'dan yardım istedi ve vereceği yardımlar karşılığında kendisine 979'de Haltoyariç, Çormairi, Karin, Kleisuraları, Mardali adını da taşıyan Sevuk kalesiyle birlikte Basean Bölgesi'ni Hark'ı ve Apahunik Vadisi'ni mükâfat olarak vermeyi taahhüt etti.⁹⁴ 24 Mart 979 tarihinde Yukarı Sakarya boylarında bulunan Pankalya'da yapılan savaşta asi Bardas Skleros bozguna uğratıldı ve bu savaşta büyük yararlılık gösteren Davut'a İmparator, vermeyi taahhüt ettiği bu yerler ona verdi.⁹⁵ İlk isyandan yaklaşık olarak on yıl sonra Bardas Phokas kendisini İmparator ilan ettirdi ve isyana başladı (12 Eylül 987). Phokas kendisine yardım için Taik'li Davut'a başvurdu. Davut bu isteğe karşılık olarak, iki oğlunu ve yaklaşık 1000 kişilik bir kuvveti Bardas Phokas'a gönderdi.⁹⁶ Bu müttefik güçler Taronites'i yenerek bozguna uğrattıktan hemen sonra İberia kuvvetleri kendi ülkelerine döndüler. Phokas'ın ölümünden sonra İmparator II. Basileios'un gönderdiği kuvvetler sayesinde Davut itaat altına alındı ve ölümünden sonra bütün devletini ve asillerden müteşekkil ordusunu İmparator'a miras bırakmak gibi ağır basan bir taahhütte bulunmasının ardından affedildi.

⁹⁰Constantine Porphyrogenitus de Administrandon Imperio, p. 215; Toumanoff, Age, p.495,496; Brosset, Age, s.236-245.

⁹¹Rapp, Age, p. 360,361; Brosset, Age, s. 246,247.

⁹²Catherine Holmes, Basil II and The Governance of Empire (976-1025), Oxford 2005, p.16.

⁹³ Skylitzes bu olayı şöyle anlatır; Phokas yardım toplamak için bütün hızıyla İberia'ya gitti. Kendisini bir ordu ile desteklemesini istediği İberia hükümdarı Davit'in yanına geldi. Khaldia Dükü olarak görev yaptığı dönemden beri Phokas'a ile iyi ilişkileri olan Davit için kolayca kabul edilebilirdi. Skylitzes, Age, 811-1057, p.309,310; Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, s.8-10; Vasiliev, Age, s.392,393-405; Holmes, Age, p. 225; Mehmet Tezcan, "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferleri (1021-22) Sırasında Trabzon'daki İkameti ve Bu Seferlerin Türk Fetihlerine Tesirleri", Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu Kültür ve Tarih Sempozyumu, 16-18 Mayıs 2006 Türk Ocakları Yay. Trabzon, s.84.

⁹⁴ Asolik, Histoire Universielle, (Étienne Asolik de Tarôn), Traduite de L'Arménien at Annotée, Par Frédéric Macler, Livre III, Paris 1917, p.59,60; Honigmann, Age, s.149.

⁹⁵ Holmes, Age, p.319,320; Honigmann, Age, s.149,150; Kırzioğlu, Age, s.291,292.

⁹⁶ Jonh Harper Forsyth, The Byzantine- Arap Chronicle (938-1034) of Yahya b.Sa'id al-Antaki, Vol. II, The University of Michigan 1977, p.438.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

İmparator tarafından Davut'a Kuropolates unvanı da verildi.⁹⁷ Davut'un 31 Mart 1000'de zehirlenerek ölümünden sonra İmparator II. Basileios, kendisine ilhak eden mirası almak istedi.⁹⁸ Gürcü Kroniklerine göre Davut, memleketini mecburen Bizans imparatoruna vaat etmeden önce yeğeni Gurgen'in oğlu Abhazia Kralı III. Bagarat'ı kendisine varis tayin etmişti.⁹⁹ İmparator, Davut'un miras olarak bıraktığı araziler arasında bulunan Malazgirt'e girdi ve burayı İmparatorluğa ilhak ettirdi. Ardından yoluna devam ederek Vağarşagerd'e (Valaskerd-Eleşkirt) ulaştı devamında Taik'i kendisine ilhak ettirmek üzere hareket etti ve Ukhtik'e (Oukhthiq-Oltu) girdi.¹⁰⁰ Bütün kartal yuvası kalelerini zapt etti ve kendi yandaşlarını kalelere yerleştirdi. 1001 yılın ilkbaharında Karin, Khağdoyariç yolu ile İmparatorluk merkezi olan Constantinopolis'e döndü.¹⁰¹ İmparatorun yapmış olduğu doğu seferi sonucunda Davut'un bütün mirası olan Taik, Karin, Basean bölgesi ve Abahunik veya Malazgirt diyarları fiilen Bizans İmparatorluğuna bağlanmış oldu.¹⁰² II. Basileios, sahip olduğu bu yeni toprakların her yerine valiler, şato derebeyleri, Grek yüksek görevlileri gibi güvенеbileceği adamlarını atadı ve Batı Kafkasya'daki bu Taik bölgesinde, bir İberia teması (katepanlık) teşkil etti. İberia temasının sahası, oldukça genişlemiş olarak: "Güney Tao, Basean, Karin, Haldoy-ariç, Mardali, Hark, Apahunik, Arzan ve Hawçiç'i de içine alıyordu.¹⁰³ Bu sırada II. Basileios'un ziyaretinden hiç de hoşnut olmayan İberia Kral Gurgen, İmparatorlukla bağlarını kopardı ve 1001/1002 yılında Taik'e girerek istila etti ve açık kasabaları ele geçirdi.¹⁰⁴ Fakat müstahkem Ukhtik'i alamayarak birkaç hisarda aynı akıbeti yaşadı ve beklemek için Namrvan (Narman) vadisine yerleşti.¹⁰⁵ Meydana gelen olayları duyan İmparator II. Basileios, Magistor Koniklion'un komutasında bir orduyu Gurgen üzerine gönderdi. Magistor, Basean'da ordugâhını kurdu ve bölgede Gurgen ile yaptığı savaşı kazandı ve 1001 yılının kışına kadar Basean'da kaldı.¹⁰⁶ Magistor ile Gurgen arasında yapılan anlaşma sonucunda, Gurgen, Taik üzerindeki hak iddialarından vazgeçerek yapılan bu sulh sonucunda iki taraf Taik'i bölüştü, Taik'in kuzeyi Gurgen'e bırakıldı, Basean ve Karin Ovaları ile güney komşuları Bizanslıların elinde kaldı.¹⁰⁷ 1008 yılında Gurgen'in ölümünün ardından İberia'ya hükmetmiş olan Bagrat (1008-1014)¹⁰⁸ Ardanuçlu Bagrat'ın (988) oğulları ve Klarceti kralları olan Sumbat ve Gurgen kardeşleri kendisine arz-ı hürmet etmeleri için Panaskert kalesine çağırılmış ve orada onları yakaladıktan sonra Tmogvi kalesine hapsedirmiş, ardından onların şehir ve kalelerini zapt etmiştir. Klarceti krallarının son temsilcileri olan Sumbat 1011 de Gurgen'in ise 1012 yılında hapiste öldükten sonra Gurgen'in oğlu Demetre ve Sumbat'ın oğlu Bagrat, imparator II. Basileios'un yanında gittiler.¹⁰⁹ İberia yönetici

⁹⁷ Forsyth, *Age*, p.465,466; Skylitzes, *Age*, p.321; Holmes, *Age*, p.320,321; Tezcan, *Agm*, s.86.

⁹⁸ Taikli Davut'in ölümü hakkında bk., Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-162)*, (çev. Hrand D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer, M. Halil Yinanç), TTK. Yay., Ankara 2000, s.39,40; Forsyth, *Age*, p.471; Skylitzes, *Age*, p.321,322; Grousset, *Age*, s.519.

⁹⁹ Taik Kralı Davut'in oğlunun olmayışı ve kardeşi Gurgen'in oğlu Bagarat'ın varis tayin edilmesi hakkında bk., Brosset, *Age*, s.257,258; Forsyth, *Age*, p.467,471.

¹⁰⁰ Forsyth, *Age*, p.475; Asolik, *Age*, p.165.

¹⁰¹ Forsyth, *Age*, p.557,558.

¹⁰² Honigman, Davut'un sahip olduğu Taik bölgesi ile Samts'khe arasındaki Klarceti Bölgesi, Ardanuç ve çevresi, Şavşat ve Acara'nın Davut'a ait olmadığını iddia etmektedir. Gürcü Kroniklerinde ismini geçen bu yerlerin sahipleri olarak bilinen Klarceti krallarının metinde de görüleceği gibi Bagrat tarafından yakalanarak hapsedilmesi sonucunda bu bölgelerin tam olarak İberia topraklarına katılmıştır. Honigmann, *Age*, s.157,158; Brosset, *Age*, s.264.

¹⁰³ Grousset, *Age*, s.523; Tezcan, *Agm*, s.87,88.

¹⁰⁴ Forsyth, *Age*, p.558.

¹⁰⁵ Lastivertli Aristakes, *Patmut'iwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Nation Armenienne*, (trans. Karen Yüzbashian), Bürksel 1973, p.7,8 Lastivertli Aristakes, *Patmut'iwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastiverte'i's History*, (trans. Robert Bedrosian), New York 1985, p.6.

¹⁰⁶ Kırzioğlu, *Age*, s. 298.

¹⁰⁷ Grousset, *Age*, s.523; Honigmann, *Age*, s.159.

¹⁰⁸ 1008 yılında İberialı Gurgen'in oğlu Bagrat, İberia ve Abhazia birleşik krallığının ilk kralı oldu. Forsyth, *Age*, p.559.

¹⁰⁹ Brosset, *Age*, s.264.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Bagrat, Taik deki Panaskert'te 1014 yılında öldükten sonra yerine geçen oğlu Abhazia ve K'art'li Kralı Giorgi (1014-1027) ile İmparator arasındaki ilişkiler bozuldu. Taik arazisi üzerinde hak iddia eden Giorgi eskiden beri süre gelen iddiaları tekrardan gün yüzüne çıkardı. İmparator ise babası Bagrat'a ikta olarak verdiği Artan, Kola Javakheti ve Şavşat'ı Giorgi'den geri istedi ancak Giorgi bu isteği reddetti.¹¹⁰ Bu gelişmelerin ardından, İmparator, Giorgi üzerine büyük bir ordu göndermiş ve Ukhtik yakınlarında yapılan savaşta Giorgi üstün gelerek Bizans ordusunu geri püskürttü.¹¹¹ Giorgi ardından Mısır Halifesi El-Hakim ve Ani Kralı Yovannes-Smbat ile bir ittifak kurarak İmparatorun sınır bölgesi olan Taik ve Basean'ı zapt etti. Bunu, 1021-22'de Taik'i geri almak ve David'in Bizans'a bıraktığı toprakları ele geçirmek için yürütülecek gerçek bir muharebe takip etti.¹¹²

İmparator, daha 1018 (467) yılında bu bölgeye Nikomit Hükümdarı denilen birisini göndermiş ve bu şahıs bölgede bir ordu toplayarak, Transkafkasya'yı yeniden fethinin başlangıç noktası olan Theodosiopolis'i tekrardan inşa ettirmişti.¹¹³ Giorgi'nin hâkimiyetinin yedinci senesi olan 1021 yılında, bizzat İmparator bütün Bizans ordusu ve birçok yabancı askerle doğuda görüldü.¹¹⁴ İlk önce Suriye hudutlarına doğru harekât ettikten sonra İmparator, Malazgirt ve Karin'e doğru yolunu çevirdi.¹¹⁵ II. Basileios, ardından Basean'a girdi ve bu sırada Giorgi'de büyük bir ordu ile oraya geldi, fakat iki ordu savaşmadan uzun süre ovada bekledikten sonra Giorgi, Basean'dan ayrılarak Ukhtik şehri yakınlarına çekildi, ardından bölgeyi yakıp yıkip yağmaladı.¹¹⁶ Buna çok sinirlenen İmparator II. Basileios, bölge ahalisine dehşet saçtı.¹¹⁷ Kral Giorgi, Abhazia'nın müstahkem kalelerine çekildi ve meydanı kendisini takip eden İmparator'a terk etti. Bunun üzerine İmparator, on iki idari bölgeyi tahrip etti.¹¹⁸ Bundan sonra Giorgi'yi, Kola'ya (Göle) kadar takip etti ve Şirimni Köyü'nde¹¹⁹ meydana gelen savaşta İberia birlikleri büyük bir yenilgi aldılar. İmparator burada oyalanmayıp Artani'ye kadar ilerleyerek bu bölgeyi ele geçirdi. Bu sırada Girogi, Nigal yolu ile Samts'khe'ye gitti ve iki ordu arasındaki aralıksız takip ve kovalama İmparatorun, onu Javakheti'ye kadar takibine ve tekrardan Artani'ye geri dönene kadar devam etti. İmparator, savaşa ertesini yıl devam etmeye karar verdi ve kışı geçirmek üzere Haldik themasına (Trabzon) gitti.¹²⁰ II. Basileios, 1022 baharında ikinci İberia seferine çıktı. Bu kez amacı ise Abhazia'ya denizden saldırmaktı. Ancak bu sırada Bizans ülkesinde büyük bir isyan çıktı ve II. Basileios'un ordusunda general olan asi Phokas'ın oğlu Tsarviz ile anlaşılan Xiphen¹²¹ kendisini

¹¹⁰ Forsyth, *Age*, p.560; Honigmann, *Age*, s.159.

¹¹¹ Forsyth, *Age*, p.560.

¹¹² Honigmann, *Age*, s.160; Holmes, *Age*, p.481,482; *Agm*, s.88.

¹¹³ Lastivertli Aristakes, *Patmut'ıwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne*, p.11; Lastivertli Aristakes, *Patmut'ıwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastiverte'i's History*, p.10; Holmes, *Age*, p. 321,322.

¹¹⁴ Brosset, *Age*, s.267.

¹¹⁵ 470 (1021-1022) yılında Kral, büyük bir ordu ile doğu'ya geldi. Karin Ovası'nda karargâh kurdu. Gürcülerin başındaki Georgi'ye elçi gönderip, gelip kendisine boyu eğmesini istedi. Varharskarir şehrinde oturan Gürcistan uyruklu Piskopos, kralın yanına gelip ne zaman Ekepheac'e veya Karin'e gelersen gel, Giorgi senden önce gelecektir diye taahhütte bulundu. Ve Basil ona inanıp, Giorgi'nin gelişini bekledi. Lastivertli Aristakes, *Patmut'ıwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne*, p.11; Lastivertli Aristakes, *Patmut'ıwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastiverte'i's History*, p.10.

¹¹⁶ Brosset, *Age*, s.267; Grousset, *Age*, s.536.

¹¹⁷ Honigmann, *Age*, s.161; Brosset, *Age*, s.268; Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara 1982, s.3,4.

¹¹⁸ Honigmann, *Age*, s.161; Grousset, *Age*, s.536.

¹¹⁹ Şirimni Köyü hakkında bk., Hübschmann, *Age*, p. 459.

¹²⁰ Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269)*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İ.Ü.E.F. Tarih Semineri Dergisi, c.I, Sayı:2, İstanbul 1937, s.168; Holmes, *Age*, p. 321,322; Brosset, *Age*, s.268.

¹²¹ Tsarviz veya Dvrhaviz, Ermeni müelliflerinin 989 yılında Basileios'a karşı isyan eden ve bu isyan sonucu çıkan savaşta ölen Bardas Phookas'ın oğlu Nikephoros Phokas'a verdikleri isimdir, Xiphen, Bizans müelliflerindeki Basileios'un Bulgarlara karşı yaptığı harplerde dikkat çeken Xiphien dir. Skylitzes, *Age*, p.346; Holmes, *Age*, p.316-319; Brosset, *Age*, s.268 dip not. 382.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

İmparator ilan etti.¹²² II. Basileios ile Giorgi arasında devam eden barış çalışmaları sırasında Giorgi, önceden de yaptığı gibi Taik'de işgal ettiği arazinin iadesini ve İmparator'un diğer arzularını yerine getirmeyi vaat ediyordu. Ancak bir taraftan İmparatorla barış çalışmaları yaparken, bir taraftan da asi General Phokas'ın oğlu Tsarviz (Nikephoros Phokas) ve Xiphen ile Armenia Kralı Yoannes Sumbat, III. Aşot ve Vaspuragan Kralı Senekerim'in oğlu Davit ile ittifak kurdu. Bu ittifakın sonucunda ise kendisine Taik'li Davit'in bütün mirasına ve Khağdoyariç'e kadar olan Theodosiopolis bölgesine sahip olma taahhütleri verildi.¹²³

Bu tehlikeli ittifakı haber aldığıında İmparator çoktan Taik seferine çıkmış ve Basean'da karargâh kurmuştu. İmparator, bu toprakları ve kaleleri kendisine teslim edilmesini Kral Giorgi'den talep ediyor ve akabinde barış yapacağını söylüyordu.¹²⁴ Bu zor durumdan kurtulmayı düşünen İmparatorun imdadına düşmanlarının bölünmesi yetmişti. İsyanın sona ermesi ile derin bir nefes alan İmparator, bulunduğu yerden Giorgi'ye bir ultimatom göndererek Taik'li Davit'in mirasından ve bilhassa haksız olarak işgal ettiğini üç kaleden vazgeçmesini istedi. Ernst Honigmann eserinde bahis konusu yerlerin muhtemelen Gürcü dilinde (Samic'ihe) üç kale manasına gelen Samc'he arazisi olduğunu söyler.¹²⁵ Gönderilen ultimatomlara boyun eğmediğinden dolayı İmparator bir kez daha müzakere yolunu tercih etti.¹²⁶ Yapılan bütün barış müzakerelerinin sonuçsuz kalması, Gürcü kralının barışa taraftar olmadığını gösteriyordu. İmparator, Gürcü kralı takip ettiği sıra da kralının barış elçisi, İmparatorun karşısına çıktı; ancak bu sırada Gürcü süvari birliği İmparatorun karargâhına saldırdı ve meydana gelen savaşta Gürcüler büyük bir hezimet yaşadılar. Bu ağır yenilgi sonunda Gürcü Kral, İmparatorun bütün istekleri doğrultusunda barışı kabul etmek zorunda kaldı ve iki taraf arasında bir barış aktı imzalandı. Yapılan anlaşma sonucunda, önceleri Davit'in elinde bulunan Basean, Taik, Javakheti, Artani, Kola toprakları ve Şavşat arazileri ile birlikte takriben 14 kale Bizans'a bırakıldı.¹²⁷ II. Basileios, 15 Aralık 1025 yılında yetmiş yaşında öldüğünde,¹²⁸ Bizans İmparatorluğu yukarıda ismi geçen İberia bölgelerine ek olarak doğuda; Theodosiopolis yöresine, Basean, Daron'a, Abahunike'e (Manazgert-Malazgirt) ve Vasburagan'a sahipti.¹²⁹

IX. ve X. yüzyıllarda İberia'nın politik hayatının merkezi Aşağı İberia değil Klarceti bölgesinin de içerisinde bulunduğu Yukarı İberia idi. Tiflis dahil birçok İberia bölgesi Arapların elindeyken genellikle ayrı olarak düşünülen Yukarı İberia ise Abbasi devletinden bağımsız olarak Gürcü olmayan ve Ermeni Bagratlı ailesinin hakimiyet sahasıydı. Yukarı İberia mirasçı lordların altında daha küçük soylu toprak sahipleri ile prensliklere bölündü ve bu araziler iki veya daha fazla yönetici tarafından sahiplenildi ama arazi sahiplerinin unvanları özgürdü. Bir prenslik ile diğerleri arasında bir hiyerarşi mevcut değildi. Baronların kendi sahip oldukları seviye üzerinde bir hiyerarşi vardı. IX. ve XI. yüzyıllarda İberia'nın büyük bölümlerinde kral unvanları vardı ve lordlar bu kralların vasalları durumundaydı. VI. yüzyılda lağvedildikten sonra 888 de kral unvanı yeniden hayata geçirildi. Daha önce çok güçlü bir iki baron kral unvanını kullandıysalar da bu krallara

¹²² Brosset, *Age*, s.268,269.

¹²³ Grousset, *Age*, s.545.

¹²⁴ Lastivertli Aristakes, *Patmut'iw'n Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne*, p.17,18; Lastivertli Aristakes, *Patmut'iw'n Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastivertci's History*, p.17; Honigmann, *Age*, s.163; Grousset, *Age*, s.546.

¹²⁵ Lastivertli Aristakes, *Patmut'iw'n Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne*, p.20,21; Lastivertli Aristakes, *Patmut'iw'n Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastivertci's History*, p.20; Honigmann, *Age*, s.164.

¹²⁶ Lastivertli Aristakes, *Patmut'iw'n Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne*, p.21,22; Lastivertli Aristakes, *Patmut'iw'n Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastivertci's History*, p.22,23.

¹²⁷ Honigmann, *Age*, s.164,165.

¹²⁸ *Smbat Sparapet's Chronicle*, (trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2005, p.14.

¹²⁹ Grousset, *Age*, s.549.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

tabilik sözden öte bir şey değildi. VIII. yüzyılda Bagratlıların varışından 1000 yılına kadar olan zaman periyodu Klarjeti bölgesinin tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Politik yapının bölünmeye doğru çok müsait olmasına rağmen İberia'nın büyük bir bölümünü birleştiren ve gerçek bir devlet yapan bu dönemde iki yönetici ön plana çıkmaktadır. Bu yöneticiler Büyük Aşot (813-826) ve 961 den 966 ya kadar kardeşi ile birlikte ve 1000 yılına kadar da kendi yönettiği Büyük Davud'dur. Davut bir bütün olarak bölgenin tek yöneticisiydi ve Davut öldüğü zaman Bizans İmparatoru, Armenia'nın büyük bölümünü kendi ülkesine katmakla meşgul oluyordu ve Davut'un topraklarını da kısa zamanda işgal etti.¹³⁰ 1025 yılına doğru tamamen Bizans hâkimiyetine geçen İberia bölgesi XI. yüzyılın ikinci çeyreğinde yeni bir aklınla karşılaştı. Büyük bir ordu ile Anadolu'ya giriş yapan İki Selçuklu şehzadesi İbrahim Yınal ve Kutalmış, 1048 yılında Basean Ovası'ndan geçerek Karin şehrine geldiler. Daha sonra batıda Haldik (Haltik-Khaldia) temasına, kuzeyde Sper (İspir), Taik (Tao) ve Arşarunik bölgelerine, güneyde Taron (Muş), Haşteank ve Horzean'a kadar ilerlediler. Birçok kaleyi ele geçirdikten sonra yönlerini Karaz'a çevirdiler.¹³¹ Karaz'da girişilen mücadeleden sonra büyük bir ganimetle geri dönen İki Selçuklu şehzadesinin önu Basean Ovası'nda müttefik Bizans-Ermeni-Gürcü birlikleri tarafından kesildi. Meydana gelen savaş sonrası Gürcü Lipart'i de esir alarak bölgeden ayrılan Türk kuvvetleri yaklaşık bin yıldır devam eden Türk-Gürcü ilişkilerinin temellerini atmış oldular. Bu ilk mücadeleden kısa zaman sonra Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 1064 yılında Klarjeti ve Javakethi'yi fethederek kendi topraklarına katmasıyla birlikte bölgede yeni bir dönem başladı. Sonuç olarak, VII. yüzyılın ortalarına doğru Arapların vasıtasıyla İberia bölgesine ulaşan Müslümanlık, yöre halkları arasında kendisine taraftar bulmuş ve devam eden süre içerisinde Müslüman güçler ile Hristiyan halk arasında ki hâkimiyet mücadeleleri Hilal ile Haç kimliği kazanmıştır. VIII. yüzyılda meydana gelen mücadelelere Bizans ve Araplar gibi İki büyük gücün yanında birde Hazarların katılması bölgede bir anda Türk etkisinin görülmesine neden olmuş ve XI. yüzyılın ortalarında Selçuklu akınları sonucu Artvin ve çevresinde kurulan Türk hâkimiyeti bölgenin hem siyasi hemde sosyo-kültürel yapısında büyük değişikliklere neden olmuştur.

KAYNAKÇA

ALLEN, W.E.D., **A History of The Georgian People**, London 1932.

ARSLAN, Murat, **Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator**, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007.

ASOLİK, **Histoire Universielle**, (Étienne Asolik de Tarôn), Traduite de L'Arménien at Annotée, Par Frédéric Macler, Livre III, Paris 1917.

BALA Mirza, **“Gürcistan”**, İ. A., C.IV., Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1987, s. 838.

BEDROSIAN, **Robert, Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians**, New York 1991.

¹³⁰ Farklı Bagratlı prenslerin arasında IX ve X yüzyılda bölünen Yukarı İberia kısaca şöyle açıklanabilir. İçinden geçilmez ve sarp Tao ve Klarjeti batıda kale gibiydi, kuzeyde Günümüzdeki Türkiye-Gürcistan sınırı ve küçük Kafkasya olarak adlandırılan topraklar. Doğu sınırı Çıldır Gölü ve oradan kuzeye doğru uzanan Allahuekber Dağları boyunca devam eden çizgi, bu sınırın güneybatısında Armenia bölgesi, batıda Bizans imparatorluğu ve Bizans kontrolü altındaki Murgul suyu vadileri ve Borçka kazasıdır. Aşağı Çoruh Vadisi içerisindeki Borçka Bizans'ın askeri postasıdır. Sinclair, **Age**, p. 30,31.

¹³¹ Lastivertli Aristakes, **Patmut'iwñ Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne**, p.58,59, Lastivertli Aristakes, **Patmut'iwñ Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastivert'i's History**, p.68.

- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz – Canaşa, Simon, **Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)**, (çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınlar, İstanbul 2000.
- BEYGU, Abdurrahim Şerif, **Erzurum Tarihi, Abideleri, Kitâbeleri**, İstanbul 1936.
- BISHOP John Mamikonean's History of Taron**, Venice, 1889 (Yovhannu Mamikoneni episkoposi Patmut'iwn Taronoy), (trans. Robert Bedrosian), New York 1985.
- BROCKELMANN, Carl, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (çev. Neşat Çağatay), TTK. Yay., Ankara 2002.
- BROSSET, Marie F., **Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)**, (çev. Hrand D. Andreyan), Not. ve Yay., Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara 2003.
- CHAMICH, Father Michael, **History of Armenian, From B.C. 2247 to the of Christ 1780 or 1299 of the Armenia Era**, (trans. Johannes Avdall), Calcuta 1827.
- Constantine Porphyrogenitus de Administrandon Imperio**, Greek Ed. GY. Moravcsik, Eng Trans. R.J.H. Jenkins, Washington 1967.
- ÇİĞDEM, Süleyman, “**Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü**”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Erzurum 2007.
- DARKOT, Besim, “**Erzurum**”, İ. A., C.IV. M.E.B. Yay., İstanbul 1987, s. 341.
- EBŪ CAFER Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, **Tarih-i Taberi**, (neş. M.Faruk Gürtunca), C.III, İstanbul.
- EĞİLMEZ, Savaş, “**Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis'in Kuruluşu**”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı.33, Erzurum 2007. s.183-198.
- el-BELAZURİ, **Fütühu'l Büldan**, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- EMİR, Osman, **Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi**, Serander Yay., Trabzon 2011.
- FORSYTH, Jonh Harper, **The Byzantine-Arap Chronicle (938-1034) of Yahya b.Sa'id al-Antaki**, Vol. II, The University of Michingan 1977.
- GARSOIAN, Nina A., **Armenian between Byzantium and the Sasanians**, London 1985.
- GHEVOND, **Badmutyan; Ghewond's History**, (çev. Robert Bedrosian), New Jorsey 2006.
- GHEWONDYAN, Aram Ter, **The Arab Emirates in Bagratid Armenia**, Erevan 1965, English Translation by N. G. Garsoian, Lisbon 1976. <http://rbedrosian.com/Ref/Aeba/aebatoc.htm>
- GROUSSET, René, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (çev. Sosi Dalanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- HEWSEN, Robert H., **The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')**, The Long and Short Recensions, Wiesbadan 1992.
- HOLMES, Catherine, **Basil II and The Governance of Empire (976-1025)**, Oxford 2005.
- HONIGMANN, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. Fikret Işıltan), İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1970.

- HUBSCHMANN, Heinrich, **Die Altarmenischen Ortsnamen**, Beirrejen Zur Historie Hen Topographic Armenies Orstamen, Amsterdam 1969.
- İBNÜ'L-ESİR, **El-Kâmil fi't-Tarih**, C.III. Bahar Yayınları.
- JENKINS, Romilly, **Byzantium, The Imperial Centuries A.d. 610-1071**, New York: Random House 1966
- KAŞGARLI, Mehlika Aktok, **Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Yerleri-Büyük Ermenistan-Bizans'ın Ermeniler Verdiği Unvan Ve Payeler-Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont-Gibi Titrler, Armeno-Grek Bazileiler**, X.Türk Tarih Kongresi, C.III. Ankara 1986, s.1087-1095.
- KAEGI, Walter E., **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, (çev. Mehmet Özey), İstanbul 2000.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, **Ani Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara 1982.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, **Artvin İl Yıllığı**, 1973.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, TTK. Yay., Ankara 1992.
- KIEPERT, Heinrich, **A Manual of Ancient Geography**, Alm. trans. Macmilan and Co., London 1881.
- KÖROĞLU, Kemalettin, **Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası**, TTK Yay., Belleten, C.LXIV. Ankara 2000.
- KRAKOS Gandzakets'i, **Krakos Gankzakets'i's History of the Armenians**, (trans. Robert Bedrosian), New York 1986.
- KSENOPHON, **Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)**, (çev. Tanju Gökçöl), İstanbul 1998.
- LANG, David Marshall, **Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler**, (çev. Neşenur Domaniç), Ceylan Yay., İstanbul 1997.
- LASTIVERTLI ARISTAKES, **Patmut'iwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes De Lastivert, Recit Des Malheurs De La Natiom Armenienne**, (trans. Karen Yüzbashian), Bürksel 1973.
- LASTIVERTLI ARISTAKES, **Patmut'iwn Aristakisi Lastiverte'woy; Aristakes Lastivertc'i's History**, (trans. Robert Bedrosian), New York 1985.
- LAURENT, Jean, **L' Armenie, Entre Byzance Et 'Islam Depuis La Conquete Arabe**, Paris 1919.
- MANANDIAN, H. A. **The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade**, Erevan, 1946, English Translation by N. G. Garsoian, Lisbon 1965.
- M.DIAKONOFF, Igor– Kashai, S.M., **Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden 1981.
- MİKHAİL Psellos'un **Khronographia'si**, (çev. Işın Demirkent), Ankara 1992.
- MOVSES Khorenats, **History of the Armenians**, (trans. Robert W.Thomson), Londra 1980.
- MÜVERRİH VARDAN, **Türk Fütuhâtı Tarihi**, (889-1269), (çev. Hrand D. Andreatyan), İ.Ü.E.F. Tarih Semineri Dergisi, C.I. Sayı:2, İstanbul 1937.
- OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. Fikret Işıltan), TTK. Yay., Ankara 2006.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

- ÖZKUYUCU, Nadir, “**Hişam b. Abdülmelik**”, (724-743), İ.A., C.XVIII. s. 148-150.
- PALABIYIK, M. Hanefi, “**Klasik İslam Coğrafyaçılarına Göre Erzurum**”, Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, Erzurum 2006.
- PROCOPIUS, **Buildings**, Book VII, trans. H.B. Dewing- G.Downey, London.
- RAPP, Stephan H., **Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts**, Lovanii in Aedibus Peeters 2003.
- SAINT, M.J.-Martin, **Memoires Historiques Et Geographiques Sur L’Armenie**, Paris 1818.
- SARIÇAM, İbrahim, **Emevi-Haşimi İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)**, Ankara 1997, s.265-280.
- SEBEOS, **Patmitiwn Sebeosi Episkoposi Herakin; Sebeos History**, (çev. Robert Bedrosian), New York 1985.
- SINCLAIR, T.A., **Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey**, C.II., London 1989.
- SKYLITZES, John, **A Synopsis of Byzantine History, 811-1057, Introduction**, Text And Notes Translated By John Wortley, Cambridge University Press 2011.
- SMBAT Sparapet’s Chronicle**, (trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2005.
- SUNY, Ronald Grigor, **The Making of the Georgian Nation**, Indiana Universty Press 1994.
- TELLİOĞLU, İbrahim, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Serander Yay., Trabzon 2009.
- TEZCAN, Mehmet, “**Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios’un İberia Seferleri (1021-22) Sırasında Trabzon’daki İkameti ve Bu Seferlerin Türk Fetihlerine Tesirleri**”, Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu Kültür ve Tarih Sempozyumu, 16-18 Mayıs 2006 Türk Ocakları Yay. Trabzon.
- The Geography by Claudius Ptolemy**, (trans. and ed. by Edward Luther Stevenson), New York 1932, repr. 1991, 5. Kitap. B.12.
- THOMSON Robert W., **The Armenian History Attributed to Sebeos, translated, with notes; Sebeos History**, Liverpool 1999.
- THOMSON, Robert W., **Rewritg Causcasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Orginal Georgian Texts and The Armenian Adaptation**, Oxford 1996.
- TOUMANOFF, Cyril, **Studies in Christian Caucasian History**, Georgetown University Press, Washington 1963.
- TOUMANOFF, Cyril, “**Armenia and Gorgia**”, The Cambridge Medieval History, vol. IV, The Byzantine Empire part I, Cambridge 1966.
- TURAN, Osman, “**Babek**” İ. A., C.II. M.E.B. Yay., İstanbul 1979, s.171-173.
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987.
- URFALI MATEOS, **Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor’un Zeyli (1136-162)**, (çev. Hrand D. Andreasyan), Not. Edouard Dulaurer, M. Halil Yinanç, TTK. Yay., Ankara 2000.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

VASILIEV, A.A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, C.I. (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara 1943.

WAKHOUCHT, Tsarevitch, **Description Geographique de la Georgian**, (trans. M. Brosset), S.Petersbourg 1842.

YILDIZ, Hakkı Dursu, “**Abdülmelik b. Merân (685-705)**” İ.A., C.I. s.266-270.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012